

2995-2997

191-99-5

7-38

፲፱፻፲፭ ዓ.ም. ሰላማዊ የሰላም ጥያቄ

1917, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851,

ԲԱԳԵՏԻՆ ԽԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԵՐ-

ԼՕՌԻԻ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐՆԵՐՈՒ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԻՒՆԸ

ՎԻԵՆԱ

ՄԻՒԻԺԱՐԱՆՆԵՐՆԵՐ ՏՊԱՐԱՆ

1923

90.7 2457

ԼՈՌԻԻ ԿԻՐՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐՆԵՐՈՒ

ՊԼՏՄԻՒԹԻԿՈՒ

ԳԼԵՊ

Հ. ՂԵՐՈՆԴ ՄԱՎՍԵՍԵԱՆ

ԹԻՒԻՍ ԻՐԱՆԻ

ՎԻԵՆՆԱ

ԹԻՒԻՍ ԻՐԱՆԻ ԽՊԼՐԻՆ

1923

23248-18-4

1719-1-

Մեր թանգարանի նայկական պատ-
 ները աչիւ սնցնելու ժամանակ ուշադրու-
 թիւնս գրանցեցեալ Կորիկէի պատը: Էյս ստիժ
 տալու ինձ քրքրելու նայ պատմագիրներու
 նոսրակտար յիշատակութիւնները Կորիկէի
 մասին: Զեարիս տակ գտայ քաւածան նիւթ
 կապելու Կորիկէանց ամբողջական պատ-
 մութիւնը, զոր կը ներկայացնեմ այսու
 դատութեան, նամագրութեան բոլորով իւր եթէ
 ոչ մեծ գէթ փորձիկ ծառայութիւն մը մա-
 տուցամ կ'ըլլամ Հայոց պատմութեան ու-
 սումնասիրութեան: Միայն այսպիսի մենա-
 գրութիւններով է որ պիտի յաջայի Հայոց
 պատմութեան նշանակալ կերտուածքը կա-
 սեցանել: Փութագո Էր կցել սումնա-
 սիրութեանս ուշադրեալական նամատու
 տեւութիւն մը Կորիկէանս իշխանութեան
 գաւառամասին վրայ, քաց պիտուամ բո-
 լորով բացակայիլ Վիեննայէն, նրաժարե-

ցոյց ծրագրվա, որուն կը յատամ՝ անդրա-
դասնալ ուրիշ առթիւ մի:

Մասնաւոր պարտականութիւն կը
գրամ՝ նաեւ հրապարակու խորին շնոր-
հակադրութիւն յայանել «Հանդէս Ամ-
սօրնայ, ի մեծարգոյ խմբագրապետ՝ Հ. Ա.
Վ. Ալիկնեանին, որ իւր խորհարկներով
ուղղեցոյց եղաւ ինձ սղնաւարտ:

ՀԵՂԵՆԸՆԸ

Լ Ո Ւ Լ

ՅԻ ԿԻՐՐԻԿԱՆ ԷԼՅ ԲԱԳՐԵՑՈՒՆԻ ՍՍՂՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բագրատունի տան Կիրիկեան ճիւղը
աւելի քան հարիւր տարի իշխեց Ղաթի մէջ,
թէեւ ընթի հայ կենդրոնական պետութեան
դերիւխանութեան տակ, բայց իբրեւ ինքնա-
կաց Թագաւորութիւն մը: Հայոց պատմութեան
մէջ խաղաց անկա կարեւոր դեր մը եւ գոր-
ծեց նշանակալից ազդեցութիւն հայ կեանքի
գրայ քաղաքակրթական տեսակետով: Յեղիս
Ժողովան զարգացման եւ անկման մասին չկայ
տակաւին գոհացուցիչ աշխատութիւն, թէեւ
տոհմային պատմագրութիւնն եւ երկրին հին
կոթողները պահպանած են բաւական առաջին
այլապիսի աշխատութեան մը համար: Պիտի
միտմենք հետագայ էջերուս մէջ տալ հա-
մառում ամփոփում մը այսպիսի անմշակ, մաս-
նաւորապէս Կիրիկեան ցեղին վերաբերեալ
նիւթերու, յուսով թէ ոգտակար պիտի ըլլայ
այն արդարային կառուցանելու Հայոց քննական
պատմութեան մը կերտումները:

Ազգանկի մեր նխնիքն մերձենալէ յառաջ
կարեւոր կը համարէր հարեւանցի անարկով
մը հանձնարելն էլ այն դաւաճմամբն անցեալ
պատմութիւնը, որ Թ — ԹԻ դարերուն հոգեգաւ
նիւրիկեան փոքրիկ թագաւորութեան:

Ե.

Լուսի-Տաշիրք վերաբերելով Գուգարաց
նահանգին, ամբ անցեալք սերս կապում է
նահանգիս պատմութեան հետ:

Գուգարք՝ հիւսիսային Հայաստանի այս
նահանգը իբրեւ. միջնաւայտն վրայ է. Հայք,
երկու դրացի ազգերուս համար գարեբու
լնթաղքին կուստիննար նկատում էր: Արք
կը զորանար մէկ կամ միւս կողմը՝ կը տիրանար
անոր: Ըստպէս հնագոյն շրջանին:

Ասորուն կը յիշէ Գուգարքը՝ իբրեւ
Կուրի մէկու կողմը գտնուող արգասեղ երկիր
մը: Չոր Երատշէս եւ Զարիադրիս (190) էն
ետքը Ե. ք. 47.) Կարքիքի եւ Տայք երկրին
հետ վրայ շերտէն առած էին¹: Քիզրան Մեծ
ասոնցմէ² կազմեց սահմանակալութիւն մը իր
տերութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպա-
նելու եւ գրաւ զոյն քղեալի մը իշխանու-

¹ Քեւ շիրքման. շին Հայք տեղւոյ տեղեկէք,
էջ 113:

² Macquart, Etudes sur, Berlin 1901, էջ 95. 195
եւ շար.:

Թեան տակ, զոր Բզաթանդեզաս¹ բղեաշխ
 «Ի Կարթիմաց կողմանէ, կը կըշէ: Արշակ Բ-ի
 մամանակ գաւառիս իշխանները ապստամբեցան,
 որոնց մէջէն Փաւստոս² կը յիշէ Գուգարաց
 բղեաշխը եւ. «սոր հետ ջոր եւ կարգ գա-
 ւառներուն տէրերը, եւ անցան յարաց, բաց
 յիշ գիրջ Կուշիզ զանախը նորէն ետ առնե-
 լով՝ Պապոյ, հպատակեցուց՝ յաւաշուան պէս
 կուրը՝ Հայաց եւ յարաց մէջ սահման որոշելով:
 Հայաստանի բաժանման տեան 387 թն, Գաւ-
 գարք յարաց անցաւ եւ յարաց աշխարհին հետ
 պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչեւ
 591³. Կովսէս խորենացի⁴ կը յիշէ Միհրան
 ժը (իբր 330 յ. Բ.), որ էր «առաջնորդ
 յարաց եւ բղեաշխ Գուգարացւոց»: Ե. Գարուն
 «կիզբը Գուգարացւոց, յաակապէս Յաշիւրի
 տէր կը յիշատակուի Աշուշա բղեաշխը, որ
 Ս. Կաշաղի ապստամբներ կ'ըլլայ, երբ առիկա
 քարազոթեանը կը շրջէր Յաշիւրի կողմերը:
 Հուանորէն առիկա էր նաեւ այն Աշուշան,
 որ Սարգսնանց պատերազմին կը յիշուի իբրեւ
 Գուգարաց բղեաշխ «պր խեղացի եւ խոր-
 հրդական»⁵: Հայ նախարարներու, Սարց եւ

¹ Բզաթանդեզաս, Պաւստոթիս: Արշակ-ի 165, 497, 498:

² Փաւստոս ինքեանց, Պաւստոթիս Հայոց, Ար-
 նեանի 165, 497, 109, 211:

³ Հիւրշման, անգ. 49 114:

⁴ Կովսէ. իբր. Պաւստ. Հայոց, Արնեան. 165, 191:

⁵ Աշուշայի նկատմամբ տես Հ. Գ. Արշակուն. Հանգ-
 րան. 1007, 49 114-120 եւ 204-205:

Աղումնից թագաւորներու հետ Աշուշա բղեւաշ-
խըն ալ կանչուեցաւ Ռազկերտ Բ. ի մօտ,
եւ ասիկա էր որ խորհուրդ կու տար արաւ-
քուսա ուրանալ յորիստանեւթիւնը, որպէս
զի կարենան հայրենիք վերադառնալ ու պաշա-
պանել անտերուշ ժողովուրդը: Բայց երբ
նախորդները անոր խորհրդեան հետեւելով
ապստեցան ու վերադարձան հայրենիք՝ Ռազ-
կերտ վրաց եւ Աղումնից թագաւորներուն
հետ զԱշուշա ալ ի մօտ պահեց (Փարս.
էջ 111):

Հագիւ 435 թ հրաման ստացաւ վերա-
դառնալ¹, եւ ընծայ ապով կրցաւ իրեն հե-
տանուլ փեսայանից Հմոյեանկ Մամիկանեանին
(Վարդանի եղբոր) Վահան, Վասակ եւ Արամ.
շէս որդիները, զորոնք Վասակ Սիւնի պարս-
կաստան զրկած էր մահուան դատաւարակ
տալու: Աշուշա բերաւ զանոնք Գուգարք եւ
յաննեց իրենց մօր՝ Չուիկին, իւր կնոջ՝
Անուշիւամի քսոջ, որ բղեւաշխի մօտ կ'ապրէր:
Այս մանրամասնութիւնները, որ կը հաղորդեն
հայ պատմագիրները Աշուշայի մասին յերեւան
կը թերեւ մի եւ նոյն ժամանակ, թէ թնշպեւ
սերտ էր յարաբերութիւնը Գուգարաց եւ
Հայոց մէջ, ոչ միայն արեւաեկեղան կապով
կապուած էին անոնք Մամիկանեան նախորդա-
կան տան հետ, այլ եւ քաղաքական խնդիր.
նոյն մէջ միասիրտ եւ միաբան էին Հայոց

¹ Գուգար փարսեցի. Գուգ. Հայոց. Վ. Բեհա. 1873:

Տեա. հաւատարմացեալ շահագրգռուած հասարակաց Խախտագրէն: Եւ արգեն Քաշիբը իւր Բարտաւ մայրաքաղաքով, ուր էր «սունն բոցն շիւն», բնակչութեան մեծագոյն մասով հայկական էր, հայ եպիսկոպոսներով, նոյն իսկ եկեղեցւոյն պաշտանական շէջան հայերէն էր: Ըսկէ յայտնի է որ Գուգարաց յարաբերութիւնը Հայ սոցհա աւերի անձուկ էր քան որ վրաց Տեա. թէն իրրեւ երկու աշխարհաց սահմանադրոյի հաւատարմաց փարեւոր նշանակութիւն ուներ երկու ազգաց յարաբերութեանց համար, այնպէս որ Գուգարաց մայրաքաղաքն Բարտաւ, Հայաց եւ վրաց յարաբերութեանց ոչաքը կը կազմէր¹:

Գուգարք 531 ի դաշինքով (ընդ մի խորագրու եւ Մարկոյ) տնցաւ Բաւնաց եւ թէեւ 602 թն Խոսրով կրկին իւր սահմանն բրաւ, սակայն 624—628 Հերակլի արշաւանքներուն հետեւութեամբ՝ զարկեալ Բաւնաց տնցաւ:

Ըստուհետեւ Գուգարք մասմանկ մը մնաց վրաց իշխանութեան տակ մինչեւ որ Երաւարացիները տիրապետելով Հայրստանի եւ վրաստանի, տիրեցին Գուգարքին ալ, թէպէտ 782 թն մօրտա Բագրատունւոյն արգիւնը Քաշիբը ու Աջոցը եւ հայկական օրիշ գաւառներ մայրեցին Երաւարցիներէն, սակայն Հուսով րազմաթիւ արշաւանքներու եւ անպարտ

¹ Այս մասին աւելի ընդարձակ տեւ Հ. Ն. Եղիշեան. Կիրթն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա 1910, էջ 87—90:

կատարաններու ենթարկուեցան. ինչպէս Բաղ-
լայի արշաւանքը 850 թն, որ ահագին տւերութեւ
կատարած գործելէ ետք, անհամար գերի-
ներով Բաղդաատ գնաց. որոնց մէջ էր Սեւոր-
գեայց Սահփանու Ան, որ քրիստոնէութիւնը
շուրանալուն պատճառաւ 854 թն բանաին մէջ
նահատակուեցաւ: Այնուհետեւ Գուգարը սկը-
րու. հարկ վճարել Բաղդաատի ամիրայեա-
ներուն: Գերետա գեաին ձախ կողմէ ինկոզ
երկիրներն իրենց վրայ դրուած հարկը կը
յամանէին Յփզիսի ամիրային, իսկ Տաշիրը, Չո-
րախը եւ Արդաշան ենթարկուած էին Հայաս-
տանի ամիրային, որ Գուին կը նստէր¹:

Այսպէս թէեւ Բագրատունեաց առաջին
փորձն անբաւարար անցաւ. սակայն տնտէր շյու-
սահաանցան. հետզհետեւ զօրանալով շատ
երկիրներ ձեռք բերին, որոնց մէջ էր Գու-
գարքի մէկ մասը:

Աշտ Ա. 886 թն հիմնելով Բագրա-
տունեաց հարստութիւնը նուաճեց նաեւ Գու-
գարքն ամբողջութեամբ, ու իր եղբայրը զԱրտա-
տնոյ վրայ կառավար իշխան կարգեց: Բայց
Արտաւայ կառավարութենէն գոհ չլինաց Գու-
գարք: 888 թն ապստամբութեան գրպը պար-
զեց մինչ Արտա Աւանանգ զացած էր խլրտուտ.
էր ցածցնելու: Այս անգամ Գուգարոյց ապ-
ստամբութիւնը նուաճելու համար Աշտ Ա.
Թագաւորին կողմանէ զրկուեցաւ: Ամբոտ ար-

¹ Հ. Ժե. Զաւիթաւ. Գաւաւ. Հոյոց. Բ. էջ 408:

քաղաքին, որ խաղաղքներէ եւր Շամշէյլըն մեն բերդին մէջ նստաւ իրր իշխան երկրին։ Ասլըրդ տարին՝ Աշոտի մահուան լուրը ստիպեց թագաւանանդն իւր տեղը Գուգարաց վրայ վերականգն գնել Գնթունեաց ջեղէն երկու եղբայրներ զՎասակ եւ զԱշոտ ու անպարել տրքունիք գահ բարձրանալու (անդ Բ. Լս. 703—708)։

Ատրպատականի կառավարիչը՝ Օշին 896ին Ռաթի մէջէն անցնելով ամեն կերպով ջանաց Գուգարքի բնակիչները Սմբատի դէմ ապստամբեցնել։ Բայց տանք ոչ միայն ճշաւանեցան, այլ անմատչելի ամրոցներու մէջ հաւաքուելով ստիպեցին որ Օշինը իրենց երկիրը թողու։ Ատկա ջաւախքի մէջ Տմովկի եւ Սվէլի բերդերը պաշարեց, բայց չկրցաւ տանուլ, եւ վերադարձաւ Վանանդ։ 899ին Օշին Տփղիս գնաց եւ անկե Գուգարքի վրայէն տնդաւ Շիրակ։ Այս միջոցին յարձակեցաւ Սեւրդեաց Գեւորգ Նահապետին վրայ։ Չոր տնդատրաւս գանելով գերեց անոր Արուէս եղբոր հետ, եւ տարաւ փայտակարան, որ նահատակուեցաւ։

Օշինի մահուանէն յետոյ տնոր եղբայրը Աւստուփ Ատրպատականի ամիրայ եղաւ, որ թշնամանալով Սմբատին հետ 902ին տնդաւ փայտակարանի եւ Ռաթի վրայէն Տաշիրը, Տաշրասափ¹։ Սմբատ այս լսելով Տաշիրքի եւ Աշոցի²

¹ Տաշրասափը հիմաւ Զիչքի կը կոչուի։

² Հասանակներէն տրեման Վարդգիւնի եւ Գգարքի տնդերը։

նեղ անցքերը բոնեց արեւելեան կողմն, սա-
կաթն զուտութի խմանալով անապոյեց հարա-
արեւելեան կողմն եւ մասաւ Շիրակոյ դաշտը:

1107 թն Սմբատ հանգիստ կ'ապրէր Յա-
շերքի մէջ. երբ քանի մը հոյ նախարար վարաց
Լաւրներսն թագաւորին հետ դաւադրութիւն
մը կազմեցին զիրքը սպաննելու, բայց թագաւորն
խմանալով գնաց Շիրակ եւ ջարդեց ու ջրուեց
դաւադիրները: Առ սուրի ետքն մտաւ Հայաստան
եւ Սմբատ իրեններէն լքուած՝ 919 թն զարկով
անցաւ դուրաքսի Օձուն գիւղն եւ կըտրէր
անմառչելի ուրերուն մէջ պահաւանցաւ: Առ-
սուրի վերադարձաւ դուրս իրեն հետ բանելով
Կովհանէն կաթողիկոս, իսկ Սմբատ դուրաքսէն
Շիրակ անցաւ, ուր 910 թն հաւաքեց իրեն հա-
ւասարիմ Թոքան նախարարներն եւ իւր սր-
դիներու առաջնորդութեամբ զրկեց Առասուփին
գրայ Սմբատին հետ միացաւ Սեւորդեաց ցեղն
ալ, բայց արդէն առաջին կռուցն թագաւորին
դէմ դաւանանքին եւ Առասուփի ձեռքը յանձ-
նեցին իրենց առաջնորդը՝ Մուշեղ արքայադին:
Մէկ տարի ետք Առասուփ զարբ զրկեց Յաշերք եւ
կանգարքը անպատակելու: Այս երկարատեւ
կռիւներս վերջացան երբ Սմբատ Առասուփէն
զերի բռնուեցաւ եւ դուրսի մէջ գլխատուե-
ցաւ: Մարմինը բերին Օձուն եւ ամփոփեցին
եկեղեցւոյ մօտ, ուր մինչեւ ցարժմ կանգուն է
մահարձանը:

Սմբատին յաշերդեց Եղոս Բ. Արկաթ, ոյ
չորսըն հաւաքելով իւր քաղերը՝ առանց դա-

գարեյու: յայդր յաղաքներն ու տաճարներն ողա-
տեց թշնամեաց ձեռքէն. որոնց կարգին նաեւ
Կուգարք: զոր յանձնեց վերստին նախկին կա-
ռաւարիչներուն՝ Կնթուսեաց երկու եղբայրնե-
րուն: Բայց երկար շտեկցին ըշտա Երկաթի
յոգթու թիւները. նախարարները չքեցին զիւրը
եւ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Երկիրը Թագ
անգաւաւան: Ըյս մամանկ, այս ինքն՝ 1171թ.,
Յուսուֆի գործերը նորէն Հայաստան մտան եւ
անգթարար կոտորեցին շուրացիները:

Կնթուսի երկու վերահսցուները՝ Ղաւապ
եւ ըշտա յարմար տոթիմ համարելով արհա-
մարհեցին ըշտա Երկաթի գերիշխանութիւնը
եւ 1211թ իրենց զիւրերն անկախ հրաժարակե-
ցին: Հայոց թագաւորը փոխեաց պատժել Դու-
գարաց փոքրանջութիւնը. խեղ եւ սկզբած Շաւ-
ղաղէ մեծ բերդին մէջ տաճարան ապստամբ-
ները չկրցաւ նուաճել դիրքու: Բայց Եսկուէթ՝
բերդին քով կրցաւ խառաակել Դուգարաց ոյժը
եւ խոնարհեցնել: Եթեազաց Կուրդէն իշխանին
ներկայութեան, սրուն դիմած էր Թագաւորը,
կնքուեցաւ հաշտութիւն. Կնթուսի եղբայրներն
հաստատուեցան իրենց իշխանութեան մէջ:
Բայց քիչ վերջ ըշտա Կնթուսի սահման-
կեց թշնամեներու հետ մղած պատերազմի մը
մէջ ինչաւով, երկրին տէր եղաւ Ղաւապ ա-
ռանձին, ունենալով իւր նխաք Շաւղաղէ բեր-
դին մէջ:

Այստեղ հիմնուել ստեղծել գեղ շէր խրատաւած: Վերստին ապստամբութեան ներնայինց ու Եփեսոսաց Գուրգէն մեծ իշխանին հետ միացաւ եւ խոստացաւ Շամշոյլլիէ բերդը անոր բերդերէն միոյն հետ փոխանակել: Այսպէս այս պայմանը Գուրգէն յանձն առաւ եւ երգմամբ խոստացաւ կառարել: Բայց ապա դրժելով մերթափաչեց զՎասակ: Շամշոյլլիէ շուրջը հագած կռիւներն մանրամասնօրէն կը պատմէ Եւփէսոսի գիւղերէն: Գուրգէնի զորքերուն գէտ սգնութիւն կը խնդրեն Վասակեանք Հայոց թագաւորէն: Աշտ կը հասնի բանակով, պարիսպներու առջեւ կը վառէ Եփեսոսաց բանակը եւ կրկին կը խաղաղէ Գուգարաց երկիրը: Այս ապստամբութիւնը նուաճելէ ետք Աշտ՝ Սաթ խշտարհը պնաց, զոր Հաւ կը տիրէ, ու արձանդ ալ ապստամբներէն մի քանին նուաճելէ ետք՝ Ելիկ Ամբասը իւր իշխանութեան մէջ հաստատեց, որ նոյն տեղաւն կոչման պահէն էր:

Այսպէս Գուգարաց եւ Սաթ նահանգները մեացին Հայոց իշխանութեան ներքեւ մինչեւ Աշտ Գ. որ իւր սրբին Գուրգէն գրաւ թագաւոր Աղուանից երկրին՝ տալով անոր Զաշիր: Սեւրդուովքն Չորագեաին, Կային, Կայծան, Խորխոռուներ, Բազկերտ եւ ուրիշ Հաւ մը բերդեր, որոնց Ախրք Սուխիւթ քեղ հանուր անունը կու տան: Գուգարաց եւ Արցախի այս փոքրիկ իշխանութիւնը Գուգիթ Անհողնի մասմանակ եւ վերջէն ասոր յաջորդին՝ Կիւրիկէ Ա. ի տանն աւելի ընդարձակուեցաւ ու չնչաւ եւ յընթացս

ժամանակի իրեն կցեց Տաւուշ, Գարդման, Փռ-
սխոս, Կոզմ, Զուէ եւն վայրերն, որ հեռեւեալ
սահմանին մէջ կ'ամփոփուին. արեւելքէն Ե-
ղուանից աշխարհ կամ Կանձակ գաւառ, արեւ-
մուտքէն Կղարջք-Ընարա. հիւսիսէն Կուր գետ
է. հարաւէն Շիրակ ու Եւրարատ:

Ընդունաւ անհաշա վրացիէ լաւ աշուր պիտի
չնայէր այս մօտ պատնէշին, զոր կը կանգնէր
Լոռիի հոյ թագաւորութիւնը իր առջեւ. եւ որ
մի անգամ ընդ միշտ պիտի ապաստէր մայր
Հայաստանը ըստ կամի սանձորութիւններէ եւ պի-
տի հաստատէր հրախայիւն նահանգներուն տն-
կախութիւնը՝ Սկսաւ երկարաւեւ կռիւ մը Լոռիի
թագաւորներուն եւ Արաց մէջ, ինչպէս կը տես-
նուի Կիրակոսի խոյրերէն (էջ 72). «Իսկ Կիւ-
րիկէ Քաղբասաւնի որ ի Լոռէ քաղաքէ, զամի-
նայն ժամանակն իւր կոցեալ ընդգլմ' Արաց ի
հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր, ։ Սա-
կայն այս անգամ' ալ տեսաւ Արացին որ պա-
տաւար կուտով պիտի շկտրենար տիրանալ այս
գաւառներուն ու դիմեց խորամանկութեան եւ
յաջողեցաւ. ։ Այս յետ մահաւն (Կիրիկէ Ա.)
գաւեալք ի Արաց որդիք նորա՝ ելեալ ի տանէ
հայրենեայ գնացին ի Պարսիկս՝, Դաւիթ եւ
Արաւ եւ առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն
զՏաւուշ եւ զՄաննաբերդ եւ զայլ անպիս. ։
(Կիր. 72): Հոս ալ հանգիստ չեն գտներ. Գիշ-

։ Պարսիկ քաղաք մըր միջին գարս պատմաբանները
լաւ անգամ ին համկնան Ղազարի նահանգն, որուն մեծ-
քաղաքն էր Պարսաւ:

եւոր Պարսիկները սկսան նեղել ու վերջապէս
 ճառուշ ամուր բերդը ձեռքերնէն առին, եւ
 Կիւրիկներու ցեղը ստիպուեցաւ Մածնաբերդի
 մէջ ամփոփուիլ (Կիր., էջ 72 եւ Սամուէլ,
 էջ 133): Բայց կ'երեւայ թէ վերջէն կամ քա-
 ռեկամութեամբ եւ կամ պատերազմով փրե-
 ցին Նոր Բերդին, ինչպէս որ Միթթ. Այրվ.
 (էջ 58) կ'ըսէ. «Իսկ ի զարմէ թագաւորացն
 Քաղբաւաւնեաց մեացին ի Ախրս եւ ի Մածնա-
 բերդ եւ ի Նոր Բերդ, որք կալան զրազու-
 զաւառս եւ շինեցին բերդս քաղամբս, քննուե-
 րեմեարէի՝ Այսաց թագաւորին որդին Դաւթ
 «ախբան քաղբաւաւնեացն յուցանէր» մինչ զի
 առաքէր եւ կռչէր զթագաւորն Կիւրիկն Բ. (1185-
 86) որդի Գագիթի (Անհողին) թագաւորի Բազրա-
 աւանայ, եւ խառանալը նմա պարնուցանել ի
 նա զթառանգութիւն նորա, զոր նախնեացն իւ-
 րոց հանեալ էր ի նմանէ եւ աչաղեւ պարգեւոյ
 յաշարկէր զնա ժամոգիր եղեալ նմա. (Հայա-
 պատում Բ., էջ 389), սակայն ասրամում մա-
 Տը արդեւ ի նշան սրգարութեան հասուցման
 Այնուհետեւ արաւորում իրենց բնիկ հայրե-
 նիքն մեացին ժամանակ մը ասար երկիր առան-
 ձին բերդերու մէջ. վերջին իշխանը կը յիշուի
 Սարգիս որ որդի էր Թաղիազինի (1257ին): Իսկ
 թէ անկէ ետք ինչ եղաւ Կիւրիկներու ցեղը,
 չի գիտցուիր. թէպէտ շատ հաւանական է կար-
 նել թէ զարարաղի Մելիքներն, որոնք նմանա-
 պէս նոյն բերդերուն մէջ ամրացած էին, յառաջ
 եկած ընդան Կիւրիկներն՝ Բազրաւաւնի հայ ցեղն:

Բ.

Հ. Մ. Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ. 1046,
առանձին գլխով մը խառնելով Աղուանից պատ-
մութեան եւ այն շրջանին վրայ ուր Կերթիկեան
Թագաւորութիւնն սկիզբ կ'առնուի, կ'ըսէ. «Եւջ.
յաղագս Թագաւորացն Աղուանից հայկազանց
ալ կամեցաք որոշապէս ինչ կարգել զի որ ինչ
քանի լինին վնասներ ի գիրս մեր, խառն են յոյժ
եւ անսոյց... եւ աւանդեալ հասակաւոր,
ինչ որ Հ. Զամչեան զւայտն է պատմել մեզի,
նոյնը ամբողջ ցար մը լոսն է. իրմէ ետքը
չգտնուեցաւ մէկը, որ ամփոփէր այն «հասակը,
աւր, աւանդութիւնները, որոնց վայրագութիւն
ցրուած են հին պատմիչներու քով եւ արձա-
նագրութեանց մէջ: Brosset¹ վրայ պատմու-
թեան աստիճանաբարութեան եւ ապա լայնածաւ-
րաբարութեան տեսիլս թէ եւ փոք-
նաւած են խառն նաեւ Կերթիկեան ցեղին պատ-
մութեան վրայ, բայց ոչինչ չափով միայն, որչափ

¹ Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, St. Petersburg 1861, էջ 277
Եւ այլու ճիշտ քան անարութիւններ: Նոյն Monographie des monnaies arméniennes, St. Petersburg 1860, էջ 20: Նոյն Description des monastères arméniens d'Alaghbat et de Saphan, St. Petersburg 1861: Նոյն Les Ruines d'Ani histoire et description, St. Petersburg 1860, ասեղքի վրա Brosset վրայ անգղալի յիշատակութիւններ եւ գիտարութիւններ աւել Կերթիկեան Թագաւորութեան վրայ գրեթէ իւր բոլոր գրութեանց մէջ.

² Լազարեանց՝ Եղեցիական Հանգնեալ Բարբառութեան, 1861, էջ 271:

իրենց ընտրած ծրագիրն կը ներեր: այն է հա-
րեւանդիկ եւ քեզ հանուր ցծերով: Անցողակի
սկնարկներն նեւած են այս նիւթերու վրայ
նաեւ Զաւալեանց¹, Բարխուդարեան², Թոստոմ
Բէկ կըղնիկեանց³, Բարուխիւեան⁴, Կիւս ԶՏ.
Աղանեան⁵, եւր կիւրիկեան թագաւորութեան
սահմաններն միջամուխ եղած՝ առած են վանքի
մը, քաղաքի մը, բերդի մը արձանագրութեան
մը նկարագրութիւնը: Այսպէս նաեւ Ինճի-
ճեան⁶, Վրիլան⁷ եւ այլք: Այս սկնարկները
թէեւ ձգած են լոյս նիւթիս վրայ, մանաւանդ
տեղացրակած - հնագրակած տեսակետներով,
բայց պատմութիւնն Թագած է տակաւին կա-
րտս մանր քննութեան:

Ինչպէս ըսինք վերադարձ՝ մեր նպատակն է
աւելի հաւաքել կիւրիկեան ցեղի պատմութեան
վերաբերեալ նիւթերը, ապագայ խորազնիւ ու.

¹ Զաւալեանց՝ ժամագորհարգութիւն ի Կենն
Հայաստան: Յփշա 1842:

² Բարխուդարեան՝ Պատմ. Արուսեիք, Բ. հատ.,
Վարդաշատ 1803: Եւ Վրցաի, Բաղս 1805:

³ Թոստոմ Բէկ կըղնիկեանց՝ "Հնութաբանական տեղա-
դրութիւն Հայաստան, Երաստ 1856, էջ 444, 493, 510
եւ 1887, էջ 27, 66, 187, 217, 248, 266, 249-252: Պիտան-
բէշդ., Երդ. Հնդ. Գիւրք Գ:

⁴ Բարուխիւեան՝ Երդարական Հանդէս "Պատմ.,
ՀԺ., 1898, էջ 24:

⁵ Գիւս ԶՏ. Աղանեան՝ Հնիք Նորթ, Հնութաբան-
ական պատմութիւն, Հասար 1900, № 1 եւ 2: 1901, № 2:

⁶ Ինճեան՝ Խորագրութիւն Հին Հայաստանի,
Վիեննայի 1822:

⁷ Վրիլան՝ Հայագրաբան, Եկրտիք Հայոց Խե-
նայ 4, 5:

սուձեախրութեանց համար, քան վերջնական պատժութիւնն հիւսել, որուն մտմանակն չէ հասած տակուին: Ըստ զգալի է մեզի մանուշանոց կիւրիկեան թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին մամանականից աղբիւրներու պակասութիւնը:

Ի՞նչ շարժումներով, ի՞նչ նպատակի նառաջեւ համար եւ երբ հիճարկուեցաւ թագաւորութիւնս Ահաւաթի հարցումներ, որոնք տառջին վայրկեանին իսկ կ'ելլեն մեր առջեւ:

Հիւսիսային Հայաստանի այն երկրամասը զոր Տոշկերք կ'անուանենք, ինչպէս, պատմութեան ընթացքը ցուցայ, ի սկզբան՝ «բղեաշխ», եւ ապա՝ կառավար իշխան, «վերակաղու», «կաղմապահ», յորժոյժանքներն կրող առաջնորդներէ կը կառավարուէին: ՍԷԶ թուին յանկարծ թագաւոր, ախղասով կը յիշէ տեղաւորը Ասահայեցին: Այս երկուշիքին մեկնութիւն տալու համար կարելի էր ենթադրել, թէ հայ նախարարական կողմը նոր կերպարանափոխութիւն կրեց Բագրատունի տան որ ըստ սրէ զարգացող նաւիրապետութեան շրջանին: Արգեամիք ալ կը տեսնենք որ Հայաստանի նայրագաւանները կամոց կամոց կ'անջատուին կենդրոնական իշխանութենէն եւ թէեւ տնայգի իշխանութեան տակ, բայց մէկ մէկ անկախ իշխանութիւններ եւ թագաւորութիւններ կը կազմեն: Այսպէս Ասապարակների մէջ ՅՈՒՑին կը սկսի Արծրունեաց թագաւորութիւնը, Բասեն-Ղանանոց գաւառներու մէջ կը կանգնուի Կարսի

փոքրիկ հայ թագաւորութիւնը, նոյնպէս հետ-
զհետեւ Սիւնիքի մէջ եւ Նապանի մէջ, հուսկ յե-
տոյ ժ. դարու վերջին քառորդին Յաջորդի մէջ
թագ. կը կապէ Գուրգէն՝ Սմբատ Բ. ի նշքայրը:
Ետզույժ միւս փոքրիկ իշխանութիւնները, Ենչու
կը թաւառէին տոնը կենդրոնական պետու-
թեան՝ Անիի սրբնաւոր թագաւորէն:

Դաւաւարին է պատասխանել: Ստեփանոս
Որպէյեան նոյնպիսի հարցման ուղեւ կը պատ-
ճատարանէր՝ Սիւնեաց անջատու մէջ շքեղեղու
համար (էջ 219—226). «Սեոս Սիւսկան որ ի
Հայկայ, երբեմն իսասեւոյ էր ընդ թագաւո-
րական ցեղն Արշակունի եւ Պահլաւկայ, եւ
երբեմն ընդ Խաչրաց թագաւորութեանն, եւ
հուսկ յետոյ՝ ընդ Բագրատունիսն, բայց երբեք
ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տէրութեանցն: Իսկ
յետ յոլով ժամանակաց՝ մինչ գաւոն բացին
նախ Արծրունիքն եւ թագ կապեցին ընդզեմ՝
Սմբատայ՝ Հայոց Թագաւորի, թագ կապեաց եւ
Արեւելոսի զբաց բոլորն, թագ կապեաց եւ
Աղուանին Համամ, մեծարէր Ափշինն զԱստուկ
Սիւնի թագ կապել՝ եւ նա ոչ կամեցաւ ապս-
տանրական տուն ժառանգել: Ապա ի նուազել
տէրութեանն Բագրատունեաց եւ ի զարա-
նալ ձեռինն իսմայէլականի՝ հաւածալ թաժա-
նեալ եղին ամենայն գահք գլխաւոր նախարա-
րացն՝ Վարդուրականին եւ զբացին եւ Աղուանից
եւ Չորոյգեացիքն որ Արեւիկեանքն կոչին, եւ
Վարուցն եւ Վանանդայն որ Բաւեանք կոչի,
ապա Սմբատ՝ որդի Սահակայ որդւոյ Աղուայ...

յաբեալ ի մեծ ամապէկն, որ էր ի Գաւթեմ
 յԱւարդասական աշխարհի, նաեւ յԱռաջ Ամբ-
 րոյշ, որ իշխէր եւ գրանն Գաւթեմոյ, եւս եւ
 Աշտուանից տերանցն, որք վասն առաւել սիրոյ
 ձանուցանեն մեծ ի սուրտանին Կարասանու, եւ
 հրաժան առեալ ի նմանն թագ կապեն քեզեց-
 կահասակ եւ վայելչադիտակ առնէ հայկազնոյ
 Ամբաստան Արեւնակ տեառն: Եւ զի յայնմ ժա-
 մանակի Բագրատունիքս իշխէին միայն Շիրակայ
 եւ Այրարատու մինչ ի Գեղամ եւ մինչ ի յԱւ-
 տիան եւ մինչ ի Կարին եւ մինչ ի Ասոպարտ-
 կանի սահմանն եւ մինչ ի Արոյցգետն եւ մինչ
 ի Գաւթեմն, եւ Սիւնիք կտրեալ էր ի նո-
 ցանէ, վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս
 նամարեցաւ Սմբատ: Զի եթէ Բագրատու-
 նիքն, զերութեամբ իմն ածեալ էին ի Հրաշէկ
 այնմ՝ արմանի գտան, ապա քանի եւս ա-
 ռաւել սոցս անկ էր որ ի Հոկոյ երեսնի հա-
 րազատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով
 եւ տերութեամբ եկեալ հասեալ էին մինչեւ
 ցայժմ: Ի հորկէ այս արդարացայցաւք լու-
 ծուին չէր պատմական զեղքերու, որոնք քա-
 ղաքադիտական-դիւանագիտական պատմածներ
 կեննամարտն: Թերեւս նկատուի ժամանակին
 մէկ հիւանդութիւնը, որ սակայն դարձեալ ա-
 ռանց արտաքին շարժումի չէր կրնար փոխ-
 կել բոլոր ծայրագրասանները: Բագրատունի տան
 ուժի "նուազելն" անշուշտ գլխաւոր ազդակ-
 ներէն մին էր. կենդանական իշխանութիւնը
 բաւական լիւ չէր զգար՝ ի հնազանդութեան

պահելու այն կողմերը ուր ապաստանութեան հարը մշտ վրա եղած էր, հակառակ կենդանական իշխանութեան յուն միջոցներուն, ինչպէս անասնք: Այս խորամանկերն ալ ի կայրդին անշուշտ պարզապէս տեղահանութեան նշան չէին հանդէպ կենդանական իշխանութեան, ունէին արտաքին զրդապատճառներ ալ, բլլան անոնց արար կամ պարսիկ կամ յոյն եւ կամ վաղի գրացիներէն: Աստիպէս Կուպարքի համար մենէն ուելի աչքի պիտի իյնան Զիզիսի: Արդանուղի եւ Ափիազայ վրակն իշխանութիւնները, սրտք ինչպէս դէպի Ռասեն-Վանանդ, նոյնպէս դէպի Լյոի պիտի ուղղէին իրենց մեղքնայութիւնները անհանգստացնելու կենդանական հայ իշխանութիւնը եւ տնտեսացնելու: քանի որ անոր ուժեղացումը կը սպառնայ իրենց շահերուն: Նաեւ շերտին պատճառներն ալ, ինչպէս Ռազրատունի տան ճիւղաւորումը եւ տնտեսի կոխը դոյզն անմիաբանութիւն պիտի չլուծուի: Եւ ցանկէն Եաբարաբական կողմն մէջ:

Իսկ անկ որ տիրէ, սկզբունքն անշուշտ նաեւ Ռազրատի կառավարութեան սկզբունքն էր, որ չէր ուզէր բնաւ զարաւոր Հայաստանի մը գոյութիւնը: Աստի այս կամ այն պատճառաւ Եւրո տուած էր միանգամ անխաւաք ոգին, որ որեւոր տեղի զարգացաւ եւ ճարակ գտաւ:

Տաշիրը առաջիններէն չէր որ զեռաւ այս կրակով: Բաղ ի սկզբան քուրդովն մեղմ ընթացքով: Այս Բզորմած կամ անոր սրգին՝ Տիեզերակալը, Մմրաւ ջանացին իրենց սիրած

միջափայլըն եւ նախնեաց հանգստաւելին կա-
պուած պահել արքանի տան հետ՝ խաղաղու-
թեամբ բաժին հանելով զայն իրենց հարազա-
տին Գուրգենի, ինչպէս նման պարագաներու
մէջ յառաջ եկած էր Վարդի թագաւորութիւնը՝
իրենց հոր Աշոտի օրով։

Ինչպէս միւս մասնակի թագաւորները,
նոյնպէս Տաշիրք-Աղուտիք իւր անկախութիւնն
աւելնալով ալ զօգուած մնաց կենդրոնական
իշխանութեան հետ։ Անոնք կապուած էին Անիի
թագաւորութեան հետ մասնաւոր զինակցու-
թեամբ, կ'ապրէին անոր հետ ի հաղթանու-
թեան իրրեւ օրդի առ հայր։ Ամէրը կեն-
դրոնական իշխանութեան շահին կը ձգտէին եւ
վերջինս ալ պատրաստ էր թիկունքէն մանր թա-
գաւորութիւններու պնտութեան հասնելու։ Երբ
Չմշկիկ Աշոտի պնտութիւնն ուղեց ընդդէմ
Ջաւհաց, իրեն շուրջը համախմբուեցան նաեւ
«ամենայն թագաւորազունքն Հայոց» ազատքն եւ
իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց
ստան արեւելից, նման յեպարեք պիտի տեսնեյ
նաեւ պատմութեան ընթացքին։ Բայց թեւ այս
«խաղոյ թագաւորները, յիշակոմէին ոգտակմբ
եղան Հայաստանի զարդացման եւ ուղեացման,
այս մասին նպատաւոր պատասխան չի տար
պատմութիւնը։

Տաշիրք անկախութեան հասաւ ք. գարու
վերջին քառորդին։ Նոր թագաւորութեան շր-
ջանը ի սկզբան հաւանութեւն այն էր, ինչ որ Սմբատ
Բ. Սանահնի եպիսկոպոսին սահմանեց իրրեւ

Հաստիքարեր թեմ. Կեանքի մասին... Սանտ-
 Տնիս զամենայն երկիրն Ռուսաց, զվերին եւ զներ-
 քին մինչեւ ի շէտոն Քաղուժ (Ք), յայսկայս եւ
 յայնկայս մինչեւ ի սահմանս գաւառաց աշխար-
 հին. եւ մինչեւ ի սահմանս Զփոխայ եւ Գրաց.
 եւ ի սահմանս Նիգ գաւառին. եւ մինչեւ ի սահ-
 մանս Կայիմիճոյ (Կայիմիճոյ) եւ ի սահմանս
 Կապիկոյս մինչ ի սահմանս տանն Էրեւանայ...
 Գարգան ալ Գարգէնի քաժին ինկած Ժա-
 ոանգաւթեան վրայ խոսելով կը թուէ մէկիկ
 մէկիկ այն գաւառաժառանգը որոնք մէկ անուամբ
 Սովսէթ կը կոչուին, որ Սմիտտի հրովարտակին
 մէջ գծուած սահմանին կը համաձայնէին: Զորա-
 ծին թագաւորութեանս սահմանները հետ զհե-
 տէ ընդարձակուեցան Դաւիթ Անհողնի եւ
 Կիրիկէ Ե. Իոյն առեւն, առաջինը յազմելով
 Գանձաղի փայտած ամբարայն կը տիրէ Զաւե,
 Կային, Քուստի եւ Կոզիմ գաւառներուն ու ու-
 սոնց յուրս բերդերուն եւ կը ժառանգէ թա-
 գաւոր Աղուանից, անունը (Ասող., էջ 287):
 Այնուհետեւ Դաւիթ պարտելով Կանու. Գարսից
 Ապուստոյն կը տիրէ Արցախի Գարգան
 գաւառին ալ եւ շատ բերդերու (Առհայ., էջ
 92—96): Աղուանից թագաւոր կոչուեցաւ Կանու
 Կիրիկէ Ե. Դաւիթ Անհողնի որդին, որովհե-
 տեւ կը տիրէր Աղուանից երկրին հարաւ արեւ-
 մտեան մասին, այն է իւր հար տիրած յուրս գա-
 ւառներուն եւ բերդերուն: Այս պատճառաւ
 Մասիթ. Ուռ. (էջ 278) կը գրէ. «եւ թագա-
 ւորը Աղուանից Գարգիկ (Գարգէն) եւ Դաւիթ եւ

կարիկէ (կիրիկէ) որք նստեին այժմուս ի Նստե
 քաղաք, ի Յրուած տեղեկութիւններէն ընդհա-
 նուր մը կը սահմանադրուի իշխանութեանն ընդ-
 շտեակը այսպէս. արեւելքէն դանձակ, կարան,
 արեւմտ արեւն՝ Կարքէք Կողքիս-Նճարա, հիւսիս-
 սէն՝ Սաւիթի, կար ցեալ, Զփոխ, հարաւէն՝
 Շիրակ, Ղանանգ, Աշոցք եւ Կրայածոսն, առ
 այժմ՝ այսչափ տնտեսական մասին:

1. Դուրզկն (1, 980—989):

Մտածես Ռուհայեցի (էջ 11) պատ-
 ժէէ ետքը Մէհհի՝ Չէլիկի զօրաւորին արշա-
 ւանքը Տաշկան վրայ եւ Ամիգի առջեւ կրած
 պարտութիւնը եւ անկէ ետքը անոր կայսեր
 ցրած թուղթը, ուր կը խնդրէր որ կայսրն վեր-
 ժառու ըլլայ թշնամիներէն, եւ ապա կայսեր
 ըրած զօրաւորութիւն եւ Հայերէն խնդրած սգնու-
 թիւնը՝ կը յաւելուի. «Այնժամ (այս ինչն
 112 թ.) ամենայն թագաւորացւոյն Հայոց, ու-
 դաւոյն եւ իշխանայն... ժողով արարին առ թա-
 րաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի, թագաւորն
 կապանին Փիլիպպէ եւ թուրքաւորն Աղուանից
 Դուրզկն, Արաւ Կարուց տէրն եւ Սեւեթիքիմ
 Ղաուրուրանի տէրն եւ Գուրգէն Անձեւացեաց
 տէրն, եւն:

Հայկական զօրաւորութիւն մասնակցող «թա-
 րաւորն Աղուանից Գուրգէն, առանց տարա-
 կուսի ալն Գուրգէնն էր, Աշոտ Ողորմածի արդին:

որ վարդանի պատժածին համառայն (էջ 90) մասնակցած էր «գճաշիր Սեւորդուովքն Չորս. գեախն եւ քկայինն եւ քկայնոն, զխորխորունք» որ ի խոռոյ շինեցաւ, որ է խաշոռնի եւ խառակերտ, եւ գրապունիք, որ է Քաղկերս ի Կաւսան Տաշրաց, եւ այլ բերդք տնտանիք հհաս Կուրգենայ, զոր վիրք Սովսեթ կոչեն» :

Եթէ Առհայեցի իւր այս տոյերը գիտակցորէն պրած է եւ Կուրդէն ստուգիւ մասնակցած է զորակոչին իբրեւ «թագաւոր Աղուանից», ոչխտ հետեւի ինքնին, թէ 1. Տաշիրք — Աղուանք արդէն 972 թն հրաաթրակած էր անկախ, իւր ուրոյն թագաւորով, եւ թէ 2. Կուրդէն 972 էն յառաջ արդէն կորցուած էր ակը եւ «թագաւոր» Տաշիրքի :

Բայց այս թուականը մեզի շատ կանուխ կը թուի. ոչ միայն վասն զի Մխիթար Այրիվանեցի (էջ 56) Կուրդէնի թագաւոր հռչակումն կը նշանակէ 981 թն. «Աստ եղեւ սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ վրաց, զի Կուրդէն ի վիրս (= Տաշիրք) եւ Սմբատ եղբայր Խորս ի Հայս թագաւորեցին», այլ եւ կ'անգիտանան իրողութիւնս մասնակցակից յիշատակարանները :

Դաւաղեանց՝ Ճանապարհորդութիւն, էջ 42, յառաջ կը բերէ Բարսղի կանոնագրոց վերջը գրուած յիշատակարան մը 972 թուին, «զոր տեսի ես, կը գրէ, ի Քեսթիւկ անուանեալ մասնին», Կանաչնի. ուր պահուած են մեզի համար կարեւոր տոյերս :

Կս անարժան ի կրօնաւորաց փցուն գրիչս
 Սիմեան ի թուականութեան Հայոց Նիւն. ի
 Նորաշէն վոնքս կուեցեալ Սանահին հրամանաւ
 հօր իմոյ Ասվհաննիսի որ էր վանիցս շինութեան
 մէջ վեց, զոր շինեաց բարեպաշտ թագաւորն
 Խաչրովանոյ՝ ամասին Աշոտոյ Հայոց Ըահնշահի
 որդի Սմբատոյ Թագաւորանոյ Հայոց Թագաւորի.
 եւ յտառքին ամի հայրապետութեան հոգեւոր
 հօրն հանաւրց տեսուն խաշկոյ արժանաւոր վերա-
 տեսչի, եւ յեպիսկոպոսութեան մերումս գա-
 ւառի Տաշիր Կրիգորի արժանաւոր հաւապե-
 աի որ եւ նորա առաջնորդութեանն ամբ երկու
 ի թագաւորութեան Աշոտոյ եւ նորին որդւոյ
 Սմբատոյ քաջք եւ յազմողք թագաւորաց
 Հայոց. արդ որք բնիկեանոյք եւ լուսաւորէք ի
 բանից գրոցս, յիշեալէք ի մարտամարտոյց աղօթ-
 մեք զԱշոտ Ըահնշահ եւ զշինող սուրբ ուխտիս
 գրաբեպաշտ եւ զաստատեաւոր թագաւորն, եւ
 զիւրեանց որդիական դարի եւ քաջ շինաւոր Հայոց
 թագաւորն Սմբատ, եւ զեղբայր նորին զԿագիկ
 եւ զԿարգէն, եւս առաւել յիշելոյ արժանի
 համարեալիք զհանգաւցեալ սուրբ հայրն մեր
 առ Քրիստոս Պաշտօնաւորս, որ սկիցն արար
 վանիցս շինութեան, եւ փոխեցաւ ի դասս ան-
 մարմնոց. որոյ հանգստեան են մէջ երկու. եւս
 առաւել յիշեալիք զնորին փոխանորդ գոխտի
 առաջնորդս զհայրն Կրիգոր մաքաւր յոյժ եւ
 ամենաթաւաքի մի գործովք լլկեալ. յիշեալիք
 եւ զմիաբան ախաս մեր միաբանութեան եւ
 եղբայրութեան:

Սանահնեցի կրօնաւորս Սիմէն, որ այնպէս
ծանօթ է Տաշիրքի մասաւոր անցելոյն եւ ներ-
կային, շի տարւոյ եւ իցէ ակնարկութիւն Քա-
շիւքի՝ թագաւորի մասին, թէ եւ կը յիշէ ար-
քայազուն կրկին հարազատները՝ Գագիկը եւ
Գուրգէնը։ Ինչ հակառակն մեր ուշադրութիւնը
կը հրաւիրէ Սմբատի վրայ, որ 972 թուին
հորը՝ Աշոտ Շահնշահի կենդանութեան թաղա-
ւորմունն եւ գահակից քարանկից կը ներկայա-
ցաւ։ Ի թագաւորութեան Աշոտի եւ նորին
որդւոյ Սմբատայ (քաջ, ք) եւ Եղիշայ (ք) թագա-
ւորաց շարքոյ։ Աւագրաւ եւ եւ այն պարտ-
քան, որ Սանահնի շինութիւնն կը վերագրուի
Աշոտի եւ Սմբատայ, իսկ Գուրգէնի մասին խոսք
չ'ընար։

Արիւն կարեւոր վաւերացիր մ'ալ պահ-
պանած է մեզի Զաւաշեանց (անդ, էջ 43—
44)։ Սմբատ թագաւորին հրովարտակին պատ-
ճենը, հանուած " յիսկական ձեռագիր հրովար-
տակէն գրեալ ի մագաղաթի"։ Այս հրովար-
տակը գրուած է 979 թուին։ զոր կը համարիմ
եւ մի եւ նոյն ժամանակ Տաշիրքի տեկտի հրա-
տարակութեան հրովարտակը։

"Կամաւն ամենազաւրին Աստուծոյ Հոր եւ
Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն եւ Սմբատ Բագրա-
տունի թագաւոր Հայոց թոռն տիեզերակալ եւ
մեծ թագաւորին Սմբատայ որդւոյ թագաւորին
Աշոտի որդմունն կոչեցելոյ եկի ի տեսութիւն
սուրբ ուխտիս Սանահնիս. զոր շինեալ էր թա-
գաւորն Աշոտ եւ խորովածոյն թագաւորն հայրն

եւ մայրն իմ, եւ տեւի գի տառուածալն եւ
 թագաւորալն էր. վասն որոյ սիրեցի եւ սիրոյ
 նշան արարեալ հասալսեցի զսա թիմոս եպիս-
 կոսոսութեան եւ սահմանեցի զվիճակ սուրբ
 Եսառուածանիս եւ սուրբ հայր վրանաց զԵսայի
 ետո, ասնել եպիսկոպոս մեծի հայրապետին Հայոց
 Խաչկոյ, եւ անդամնայի հրամանաւ մերով եսա-
 զվիճակ եւ երկիրս զայս Եսեռահիս, զամենայն
 երկիրն Յաւրաց զվերին եւ զներքին մինչեւ ի
 յիստոն բազում յայսկոյս եւ յայնկոյս մինչեւ ի
 սահման Կուգարաց աշխարհին, եւ մինչեւ ի
 սահման Զփիտայ եւ Այոց, եւ ի սահման Նիգ
 գուտոն, եւ մինչեւ ի սահման Կայինիմոյ եւ
 ի սահման Երազկոյոց մինչ ի սահման տանն
 Հիրակոյ, եւ Եմբատ թագաւոր իմ թագաւո-
 րակոն ի շիտնոս թեւոյն եւ կաթուղիկաւաց հրա-
 մանալն զաթոս զայս եւ զվիճակ հասալսեցի
 ի Եսեռահի սուրբ Եսառուածանիս, որ էր գե-
 րեզմանատուն Խաթեհաց մերոց վասն յիշատակի
 հոսի իմոյ եւ մաւր թագաւորին Աշոտոյ, եւ
 թայտ հոս Խոսրովանդէին, ինն կենաց եւ յեա-
 մահու ի զարգ սուրբ Եսառուածանիս, որպէս
 հայրն իմ եւ մայրն իմ Խորագեալ էին եւ զոր-
 ցաբեալ զարգարանդր եւ յոլով զեղարկիւք եւ
 հայրենեայ սարով եւ ձորով. եւ արգ էմէ ոք
 իմ հրամանաց եւ տուեալ սիգելին հակառակի եւ
 կարէ եւ խափանել զանայ ի թագաւորաց կամ
 ի շիտնաց եւ ի կաթուղիկաւաց զիմ հասա-
 տեալ վիճակին զՔԺԸ հայրապետաց Եղովիայ
 եղիցի, գրեցաւ ի թուականին Հայոց ՆԻՆԸԻՆ,

Ամբաստան Յաշիբի հագեւոր իշխանութեան սահմանները ընդարձակած միջոցին առանց աւարտութի կը գծէր մի եւ նոյն ժամանակ իւր եղբոր Գուրգէնի իշխանութեան սահմանները, եւ այս առթիւ տեղի կ'ունենար Յաշիբի անկախ հրատարակութեան հանդէպ Ամասնի մէջ, ուր ցացած էր Հայոց թագաւորը այս նպատակաւ:

Թագաւորի այս այցելութիւնն ապահովագրեալ կ'անարկէ — թէեւ երկու տարի յառաջ ղեկըփ, Ամասնի «*Բեթիւկէն*», տակից — ինչպէս կ'ենթադրենք — յառաջ կը բերէ Հ. Արիշան (Հայապատում, էջ 288) հետեւեալ տողերը եւ Գուրգէնի հրովարտելը.

«Զինի մահուան Աշոտի ի թաւակներն Նեթ. (Յ77), թագաւորէ որդի նարա Ամբաստանում պատահէ երթալ ի տեսութիւն եղբորն իւրում հարազատն Գուրգէնայ որ էր յաշիբամ իշխան ընաւ երկրին Յաշիբ. եւ ի բազում աւուրս կեցեալ առ միմեանս հանդերձ ամենոյն ազատացունդ հայկազնան զօրօք, յիշեն զհոգեւրանոց եւ զմարտեակեաց տեղիսն, այսինքն զԱմասնոյ սուրբ Աստուածանի կ'թուղիկէս, որ էր հիմարկեալ եւ աւարտեալ հօրն եւ մայրն իւրեանց. եւ գրէ կոնդակ եւ արձան յաւիտեանական, թագաւորական հրամանաւ օրինակ զայս:

Կամաւն ամենագորին Աստուծոյ. Կս Գուրգէն թագաւոր, Հասնշահի որդի Աշոտի Ազոբմանի, յազգէ Բագրատունի, յիշեալ զմիտ իմ

եւ առաջի մօտց ունելով զահեղ (որ) դատաւ-
 առին. եւ ետառ առնել ի հալալ գոյից իմաց
 ըստ մի, ունելով յիմքեան կանթեղս ՃԺԲ (112)-
 զի որպէս հօյրովելով արեգացն ի ծիր տնոյ
 յերկնից, եւ գդեմն ի յերկիր ունելով եւ պայ-
 ժառացոցանելով զսա, որպէս եմն սրիւակի եւ
 ըստ այս մարտ ատեալ ի գմբեթ կաթուղի-
 կէիս՝ եւ ոչ գդեմն ի վայր դարձուցանելով եւ
 կամ հեղով զշէթն, այլ ի պայծառութիւն եւ
 ի լուսաւորութիւն սուրբ կաթողիկէիս. եւ ապա
 շափաւոր ըստ մի այլ յանուն Արքայ Քառաս-
 նիցն, ունելով յիմքեան կանթեղս ըսա թուոյ
 նոցա. արդ [այդ] բերելով զնմանութիւն
 լուսնի, զի որպէս լուսնն ի գիշերի ծագէ եւ
 խանաւ ճառագայթիւր իւրովք հասուցանէ
 զպատու կրկրի, այլ եւ ի միոթմարութիւն
 այնպիկ որ ձիափայնն ի վերայ ամենի ալեաց
 ծագուն, արպիսի սրիւակաւ եւ ըստ այս պայ-
 ժառացոցանէ զպատիթ սուրբ լսաւաւածանիս
 եւ զսուրբ կաթողիկէս Սանահնոյ, ի ծնողաց
 իմաց գերեզմանաւանս Բագրատունեաց, որ են
 տեղիք հասուն եւ կատարեալ աստնելով
 զպատու հոգւոյն. այլ եւ ճամպարհարան ի
 վերին կայիւնս եւ շուիդ որ անցուցանէ ընդ
 յորդահտանս յանութիւն աղկանութեան գե-
 հնին, եւ արդ սպա որ վառեալ բոբրոյրն ի
 տանս տէրութեանաց եւ յիշատակի սրբոց
 մարտիրոսաց, մինն ի տանջեան ի ժամ սոսկալի
 պատարագին եւ միւսն ի մէջ գիշերի ի լու-
 սաւորութիւն սրբոցն, եւ ի պայծառութիւն

մանկանց նոր Սխմբի. և՛ Բրիտանի փառք
յաւ. Իսկանդ. ամեն.:

Ինչպէս վերոյիշեալ ՆիԶ, թուականին
Ճշգրտութեան, նշմարեալ այս թուին Գուրգենի
"Թագաւոր" Ըրաշուն երաշխաւոր չենք կրնալ
Ըրաշ: Մեզի կասկածելի կ'երեւայ նաեւ հրո-
վարական հարադառաւթիւնը:

Ինչ ալ Ըրաշի ստիպումն ենք հաստա-
տուն կտուել — առ ի շղոյէ լաւագոյն կուտանի
— Միտիմար Ըրաշի վանեցոյ տունն թուա-
կանին, և՛ Գուրգենի թագաւոր Նշմանկութիւն
ընդունել 979/81, լաւ եւս 980 թուին, ի մեռն
իւր եղբոր՝ Սմբատ թագաւորի:

Ինչ ինչ շարժաւթով տեղի աւելցաւ Գուր-
գենի թագաւոր հռչակութիւն, պատմագիրք որ և՛
իցն ակնարկութիւն չեն ընկեր: Հ. Պամէնան
(Բ. 851) կը համարի թէ "Սմբատ իւր կրտսեր
եղբոր Գուրգենի հաւատարմութիւնը վարձա-
արեկաւ համար տուաւ, աւոր Լուսի թագաւորու-
թիւնը" և՛ բայց թէ ինչ հիմամբ այսպիսի մարի
եկած է Հ. Պամէնան, ինծի մանսմ չէ:

Ըրաշեա Գուրգեն, Ըշուս Աղարմածի որպիսի
եղաւ Տաշիրքի տուալին տնկաթ թագաւորը,
և՛ իրմով սկսաւ դիւրիկեան ցեղը, որուն և՛
տուալին նահապետը նկատաւեցաւ:

1. Ըրաշեա իւրացուցած են նմի աղբութիւնս մահ:
Գիւլարիկ և՛ այլք: Գիւլարիկ կը գրէ. "Գուրգեն կամ
Գիւլարիկ Ը. Ըշուս Աղարմածին երրորդ որդին, իւր երեւ
եղբոր՝ Սմբատ Բ. թագաւորին իրր մասանդաւթիւն
տուցաւ. հարկաւան Ըրաշեա, 1200. Լ. ք. 10. Բն. 11:

Կիւրիկեան Բագրատունի յեղին անդրանիկ
Թագաւորիս կենսացումը եւ գործունէու-
թեան վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն հասած
է մերս:

Գուրգէն՝ Աշոտ Գ. Բագրատունի Թա-
գաւորին կրտսեր որդին էր. մայրը կը կոչուէր
Խոսրովանայն, որ եղաւ մին հայ մեծացործ եւ
շինարար Թագոհայնի: Ար յիշուին իր եղ-
բայրներէն՝ Սմբատ, որ հոր յաջորդն եղաւ
Թագաւորական գահին վրայ եւ կոչուեցաւ
Տիեզերակալ, եւ Գագիկ, որ Սմբատի մահու ընէ
վերջը յաջորդեց ու թոռին: Ար յիշուի նաեւ
քորք մը (Առաջիկէ, էջ 254):

Իր որդի աւարանցաւ Սանատիկ Ս. Աս-
տուածածին եւ Հաղբատի Ս. Ղշան եկեղեցի-
ներու շինութիւնը. գործեց ձեռնարկած էր
կառուցանել իւր մայրն Խոսրովանայն Թագա-
հին "ի փրկութիւն Սմբատայ եւ Գուրգէնայ,"

Կիր. Գանձակեցի, էջ 151, շեղելով յայտմ.
միւս պատմագիրներէն՝ Հաղբատի եւ Սանատիկ
շինութիւնը կը վերագրէ Գուրգէնի, զոր Գեորգե-
նիկ կը կոչէ. "Իրրեւ. ետեւ Կիւրիկէ արքայ
Կագգէն Բագրատունեայ որդի Գուրգէն, որդւոյ
Գերենեկան, որ իմնարկեաց զճշակասոր
ուխան զՀաղբատ եւ զՍանատին, եթէ
եթող տէր Գորգորիս զախտ իւր եւ ցնաց ի
Հաղբ, . . . Աստուածին Քրտէ հետեւեալ մեկ
նութիւնը կառաջարկէ. "Կերակոսը միւս մատեն-
ագիրներու հետ համամայնեցնելու համար կա-
րելի է ենթադրել, որ Գեորգենիկ կամ Գուր-

գէնը իւր վրայ առած էր վանքերու շինութեան գլխաւոր վերահսկողութիւնը եւ հոգը, քանի որ Հազարտ եւ Սանահին կը գտնուէին այն դաւառը, որ իրեն բաժին ինկած էր, ուստի ինքը յիշեալ վանքերու կառուցանողը չէր: Արապոսի խաւքերու իմաստն հասկնալու, և այսպէս համաձայն միւս պատմագիրներու վկայութեան, որոնք նոյն վանքերու շինութիւնը միաբան կը վերագրեն Գուրգէնի կամ Գերենիկի մօրը՝ Խոսրովանոյշ թագուհւոյն, նշը կը հաստատէ նաեւ Սմբատ Թագաւորի հրապարակը (աւս վերը): որ անոնց շինութիւնը կը վերագրէ Աշոտ Ազոբաճի եւ Խոսրովանոյշի բաց աստի, քանի որ յիշեալ վանքերը կառուցուած են յիշեալ թագուհւոյն որդիներու, այս ինքն Գուրգէնի եւ անոր եղբոր Սմբատի փրկութեան համար, ինչպէս կը վկայէ արձանագրութիւնն նկատմամբ շաղրատի վանքին — «թվ. ԿԵ (991) Սիմեան հայր եւ Ջիրանուն երէց շինեցաք զեկեղեցիս Սմբատի, եւ Գուրգենայ փրկութեան, (Կոստանեանց՝ Վիմական տարեգիր, էջ 16) — ուստի շատ աւելի հաւանական է ենթադրել, որ ինքը Խոսրովանոյշ թագուհին կառուցած է վանքերը իւր որդիներու փրկութեան եւ արեւշատութեան համար: Ասոր համար ալ հրամայեց քանդակել վիմաքարի քարի մը վրայ՝ ազուցում շաղրատի գլխաւոր տաճարի արեւելիան դռնի մէջ, Սմբատի եւ Գուրգէնի պատկերները հին արքայական դգեստաւորմամբ, ձեռքերը թռած նոյն եկեղեցւոյն կաշապարը (modèle):

Հաջորդաբար եկեղեցւոյն վրայ տեսնուած պատկերի գեղեցիկ նկարագրութիւնը տուած է Ռուստամ-Բէկ Երզնկեանց | Արարատ, 1886, էջ 414), զոր կարեւոր կը համարիմ յետագը բերել հոս. «Աւրախ սրտի. հայեցայ ի ճակատ արեւելեան որմնց նախաւորէն մեծի տաճարին տրտաքուտ քանդակեալ ի վերայ միակաւոր խաւարաբոյ քարի, ի պատկերս սիրելի թագաւորաց մերոց Ամրատայ եւ Գուրգենայ՝ որդւոցն Աշոտոյ Աղորմածի ի մեծ կատարելահասակ մարդոյ՝ թագաւորական ճախ զգեաւոր. ի գլուխ Ամրատայ արքայի եղեալ է արածոյր թագ շորեքփեղկեան եղերքն զարդարեալ ակամբոյ պատուականոյ. իսկ գլուխ Գուրգենոյ պատեալ է ապարոշ ազնիւ (շալ) պատուեալ Յիգրտեան շքանշան վարանկալու։ Ծգեստ թագաւորացս եւ շքանշան երկայն վերարկու, տարածեալ ի թիկանց մինչեւ ցկոնեզս իւրեանց ըստ արեւելեան տարաւոր. Թագաւորքն ուրեմնցեալ ք զինուորական զգեստի. ք, արքայական ականակապ թագի. ք, փառաւոր ուղեւոր մարտաց, դէմ առ դէմ կացեալ հանդէպ միմեանց ունին ի մեծս իւրեանց ունեւ եւ զգաղափար շինուածոց մեծի տաճարին ի նշաննու իրանաց ամենակարողին Աստուծոյ։ Ետդ եւս հայեցողն ի քանդակագործութիւնս սոյն պատկերաց պատկառանա կրէ ի վեհ հոյակական ծանր հայեցուածոյ ճարտարագործ պատկերացս երեւի մակագրութիւն ինչ. բայց անվերժանելի, ըստ որում եղեալ է փակագիր ծանկագրութիւն, զոր ընթերցեալ յիստի շատ վաճա-

ցի, սակայն շեղել հնար, որովհետեւ ըստ մեծի մասին եղծեալ եւ մաշեալ էր։

Նշանոյիս պատկերներ քանդակուած են Նաեւ Սանահնի եկեղեցւոյն արեւելեան ճակատին վրայ¹, գրեթէ մի եւ նոյն կերպարանքով, միայն քիչ մ'աւելի փոքրիկ մեւով եւ հետեւեալ արձանագրութեամբն. «Կիրիկի, Թագաւոր եւ Սմբատ Թագաւոր, : Սակայն մեկը Brossetի² հետ համամիտ ենք բնորոշելու, որ այս տեղ յիշուած թագաւորները չեն պարզէն եւ Սմբատ Յիւզեբակալ, այլ Գաւրիմ Անհաղի որդին՝ Կիրիկէն, իսկ Սմբատ՝ ասոր եղբայրը։ Այսպէս նոյն Սանահնի մէկ արձանագրութեան մէջ կ'ըսուի. «ԱԺԲ (1063) թուին Հայոց . . . Ի Թագաւորութեան Կիրիկէի եւ Սմբատայ . . . (Ջալալիանց, էջ 32). ուր Կիրիկէ եւ Սմբատ

¹ Էջմյանց Բ. թղթեր. Հոմգ. 1901, էջ 164. «Սանահնի եկեղեցւոյ արտաքին արեւելեան ճակատը զարդարուած է թեք պեղկերի, կիտարեւների վրայ լսեցած կտաւարներով, որոնցիւ մէկ տեղեր տեղի մէկ է. ե. որտեղ է տեղանի վրայ լսողաց լսուած մէկ պատահանք։ Արտփերէ լսանգակուած էի երկու քանդկար որ լսանգակով եւ արտաքին գլխարկով մարդ՝ մեղքերին այս եկեղեցւոյ կապաւորք բռնած։ Փայր թեք վերէ արձանագրուած է. Կիրիկի եւ Սմբատ Թագաւոր, ինչու իսկ Թագաւորութեան տեղ 1063, էջ 203 եւ Ջալալիան, Ջալալապուրդայ. թիւ. էջ 11։

² Brosset, Deux historiens arméniens, Pétrobourg 1870, էջ 13, 14. «Spécialement l'église de la Vierge, à Samahin porte au faite du pignon oriental la figure de deux personnages, que la tradition nomme Coriké et Sembat, soit de deux fils d'Achot-le-Miséricordieux, soit plus probablement de Coriké et son frère (?) de Loro . . .

դարձեալ միաժամանակ թագաւոր կը ներկայա-
ցուին: Այսպէս անմեկնելի կը մնայ թէ ինչպէս
Ամրատ Յինգերակալ Հայոց գերագոյն թա-
գաւորը, իւր կրտսեր եղբորմ' հպատակ թա-
գաւորն մը՝ հայրը կը գտնուի. դարձեալ Լուսի
իշխանութեան անդրանիկ թագաւորը Գուրգէն
նոյն մէկ տեղի պիտի գտնուի անուանած է. թէ եւ-
ն. Արիւն իւր Տեղագրութեան մը էջ ԲՅ
կ'ըսէ. «Եւ զի (Գուրգէն) ի Աջաջ Դարիկն կո-
չիւր, յայն տեսնելու թագաւորութիւնն կոչե-
ցաւ պիտի կեան»¹:

Զաւարեանց, Գուրգէնի մէկ տրիշ յիշա-
տակն ալ տեսած է Առնաշնի տաճարին մէջ.
էջ 14 կը գրէ. «Ի կողմն արեւելից բնի մէջ
Աստուածամայր եւ Ամենափրկիչ Եկեղեցեաց շէ-
նեալ կայ արքայտալ յարամբն Տեմարան կա-
մարակապ. ի ճակատ ճեմարանիս կանգնեալ
կան երկու խաչք, յորոց մին շինեալ է ի Ար-
գիս յաճանայէ ի բարեխառնութիւն վասն իւր-
եւ երկրորդն ի վերայ Գուրգէնայ Բագրա-
տունայ»:

Հաւանորեն ինչն ալ մասնակցեցաւ. այն
զորաշարժին որով Ամրատ Բ. Հայոց թագաւորը

«Թէ ինչ թղտոյթապան համեմատութիւն ունին
ի յորտեւ հետ Գուրգէնն եւ պիտի գտնուի մէկը, չեմ կրնար
ըսել. Գուրգէնն կը կապի հին պատմութեան Արքայի
անունն. որ Այսպէս ըսել ըստ մեծեր տեսնելու թեւեւ
Գուրգէնն, Գուրգէն Գուրգէն Գուրգէն, Կէպոնի, Կէպոնի
եւ վերջապէս Կոթիլի եւ ասանց խառն թեւեւ պատմաբան-
ները մի եւ նոյն անձին համար վերջի վերջ անուան
բոլոր
մէկը կը գործածեն»:

սգնութեան փախաք վրաց Բագարատ թագաւորին եւ Տայոց Ղուսիթ կերպապաշտին ընդդէմ՝ Ափխազաց թագաւորին (988 թն), որ իւր հօլքը՝ Վիւրգէն պաշտպանելու համար խաղացած էր վրաց վրայ. * Եւ ամենայն ջոքն վրաց եւ Ղապուրաւանի, Սիւնեաց եւ Աղուանից իշխաններն միահաւաք յիմելին ընդդէմ՝ Ափխազաց զորուն (Ասողիկ էջ 252):

Երբ 989 թն մեռաւ Սմբատ Բ. եւ անոր տեղ յաջորդեց Գագիկ Ա. Ըաճնշահ (989 — 1020), ինչպէս կ'երևայ զԳագիկէն Աղուանից թագաւորը վերապին իւր աթոռին վրայ հաստատեց, այս մասին կը գրէ Մատթէոս Ուսհարեցին (էջ 10). * Յայնմ՝ ժամանակի յատաւ Արաւ ի պարս թագաւորական իշխանու թեամբ հրամանաւ պղծապետին իւրոյ Գագիկոյ Հայոց աքքոյին եւ Դուրգէն՝ յԱղուանիոյ աշխարհմ, վասն զի յազգէ Հայոց թագաւորացն էին եւ կային հնազանդութեամբ տանն Ըփրակոյ, (Հմմտ. եւ Սմբատ՝ Տարեգրութիւն, էջ 28):

Գագիկէնի մահը հաւանականօրէն պատահաւ որիտի ըլլայ իւր եղբորմէն քանի Տ'ամիս ետք Եդն տարւոյն մէջ (989 թն)։ Այս կը տեսնուի Ասողիկն պատմութեան ընթացքէն. վասն զի վերջինս յեջեջէ ետք Սմբատի մահը կ'ըսէ էջ 255. * Եւ իսկ եւ իսկ զինի Սմբատոյ, ի նոյն սր՝ թագաւորեաց Գագիկ եղբայր նորա ի ՆԱԸ (989) թաւականին, յաւարս անբաշտոյ, ի քաղաքին Անուշ, Գագիկի թագաւորութեան սկզբնական գործունեութիւնը յիշելէ անմիջա-

պէս վերջ. հրապարակ է' իջնայ Գուրգենի որդին
Գուրգեն Մեհարին. եւ ասկէ կը հեռուի որ Գու-
րգին գահակալութիւնը եւ Գուրգենի մահը
գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակ պատահած են:
Մարմինը փոխադրուեցաւ Ստեփանի Ս. Առ-
տուածածին եկեղեցւոյն արքայական գամբուռ-
ումը: Շիրիմը կանգուն կեցած է դեռ այսօր.
Յարութիւնեան կը նկարագրէ զայն. Ազգագրա-
կան Հանգ. 1898, էջ 294, "Ս. Ատուածածին
եկեղեցու արեւելեան պատի տակ, արտաքուստ,
դռնուսէ է միտպազող, եռանկիւնաձեւ քարից
շինուած մի գերեզմանաքար մի գեղեցկու-
թիւնը, մեծը եւ վրան կառուցուած կամա-
րաձեւ խորանների հեաքերը գուշակել են
ապրիս, որ նշանատ որ մարդու անիւն պէտք է
լինի այգանից ամբարձուած: Մասնաւոր գերեզ-
մանաքարին եւ չուրջը բուսած խոտերն այս ու-
այն կողմը թրուելով՝ կը կարդաք քարի երեսի
մի անկիւնուս հեռուեալ պարզ եւ անպաճոյճ
աղերք. "Այս է նանգիստ Գուրգենի
որդւոյ Աշոտի Ողորմածին", Հմմտ. եւ
ժառանգ, էջ 14): Brosset, իւր Description
des monastères arméniens d'Illagibat et de
Sanahin գրքին մէջ, էջ 14 բոլորովն տարբեր
կերպով կը կարդայ "Այս է նանգիստ Գուր-
գենի Ռազրատունւոյ Մաննաւի որդի
Աշոտի ողորմածի:"

Գուրգեն՝ բաւական, էջ 256, ունեցաւ
երկու որդի, Գուրգեն եւ Սմբատ. "իսկ եղբոր-
որդին Նոյն՝ Սմբատայ եւ Գագկոյ՝ Գաւրգեն

որդի Դուրզննայ համոյերձ նորարքն իւրով
Մմլատառ ունի զկողման Յաչրաց եւ զԱրաց
Գաւթի։¹

Աւարդան (եջ 91) երբորդ որդի Ժաւ
կը յիշէ Ռաքարաւ աւաւամբ, որ Ափեազաց
Թագաւոր կը խնդրուի. «Եւ ի սմունէ (այսինքն
ի Աւիստանգայ) սերեցան թագաւորք Բիւշէւ
ցիւնւաւս. որ (այ. զոր) կարացոց զԱրաւ
(այ. Արաւ), յիւ որոյ թագաւորնայ Ռա-
գարաւս որդի Դուրզննայ, որդւոյ Աշուտոյ
Ողորմամին, ի վերայ Ափեազաց. այս ըս-
տիքիմարայ երկու աւիցն։»

Դարձեալ յիշ մը վարը պատմէն ետք
Կազիկ թագաւորի որդւոց՝ Յովհաննէոյ Արաւսոյ
եւ Աշաթ իրարու. հետ ունեցած վէճը իրենց
հօր թագաւորի թեան քաժմման տակն, կ'ըսէ
(եջ 92). «Եւ ի վիճիչ նոցա զկնի ախարիկ.
գայ թագաւորն Ափեազաց Դուրզի, որդի Ռա-
գարաւսայ, որդւոյ Դուրզննայ, որդւոյ Աշու-
տոյ Ողորմամին, եւ առնէ իրաւանս ի մէջ
նոցա եւ գնայ. Այս գեւոյք կը յիշատակէ
Խեւ ջուանչէր՝ աւանց սակաթն յիշելու Կար-
գնի հօր անունը. «Եւ Կառիթ կիւրապագան՝
թագաւոր Յայոց՝ անուցանէր զմանուկն Ռազու-
րաւս զորդին Դուրզննայ, եւ խնդրեցին զիւս
թագաւոր Ափեազնիմոյ. Աւարդանի եւ ջու-
անչերի այս տեղիքները կարծիք կու տան,
թէ Ափեազաց Գաւթն համար խնդրուած թեկ-

¹ Ժուանչիւրի Համաւոս Պատմութեան Արաց. Ա. Ժ.
Նստիկ 1864. էջ 109։

Նաեւուն էր Բագարատ, Տաշիրքի Գուրգէն թա-
 գաւորի որդին: Ղարդան իւր խոսքին վկայ կը
 կուէ զՄխիթար Անկյի, որուն պատմութեան այս
 մասը զժրատաւարաւ չէ հասած մեզի, որ կրնար
 լոյս առլ ինքորոյ: Ասողիկ այս կէտի մը կը
 խոստորի վերոյիշեալ պատմագիրներէն. երբ
 պատմելով Նոյն գէպքը կը գրէ (էջ 251). «Եւ
 կիւրացաւ Տայոց Դաւիթ եւ Սմբատ արքայ
 Հայոց՝ թագաւորեցաւքն Ափեազաց զԱմբաստ
 որդի Գուրգենայ, թոյնն Բաղարատայ թա-
 դաւորին Վրայ: Եւ մտեալ հանույ Նորա՝ հաւն
 Նորա Բագարատ ալ կին արարեալ՝ (տգ. որ)
 հալածէր զԳուրգէն որդի Բաղարատայ ի
 հայրենեացն: Ասողէս Ասողիկ Ափեազաց Նոր-
 ընտիւր թագաւորը կ'անուանէ Սմբատ, որ ղրաց
 Բագարատ թագաւորի որդւոյն Գուրգէնի որ-
 դին էր: Մխիթար Անկյի եւ Ասողիկ միտաւնելու
 համար պէտք է ընդունիլ թէ Ափեազաց Նոր-
 ընտիւր թագաւորն Սմբատ որդի Գուրգենայ կը
 կոչուէր Նաեւ Բագարատ, ինչպէս Ասողիկ:
 Էջ 276 յայտնապէս կ'ընդունի («Բագարատ
 թագաւորն Ափեազաց եւ հայրն Նորա Գուրգէն
 թագաւոր ղրաց»): այս Սմբատ-Բագարատ
 կորցուեցաւ թագաւոր Ափեազաց՝ ի կենդա-
 նութեան իւր պապին ղրաց Բագարատ թագա-
 ւորին: Հաւանարէն ղարդանի աւելագորութիւնն
 է «որպէս Ղարայ Ողորմածին, յաւելուածը, որ
 բնաւ պատմական չ'երևար, հմտ. եւ Մար-
 կուարա՝ «Հայ Բագարատունեաց Ծիւղագրու-
 թիւնը, ղիկենա 1915, էջ 150:

Երիստակէս Լաստիֆերացի¹ կը յիշէ
Գուրգէնի մէկ զուարմ առանց տնտես,
որ հարմանցաւ Գուինի ամբարշին՝ Աղտառա-
րին հետ:

Brosset² դրամ մը կը վերագրէ Գուրգէն
թագաւորիս, որուն կը հետեւի լաւարեանց³ ոչ
աղտիսի ընթերցումով:

(Բ. 4.) Բն. քն.

(Բ. 4.) Քր ոյնէ կորիկի կուտ. ա...

Langlois⁴ կը հակառակի Brosset-ի այնու-
որ դրամս կիւրիկէ Գ.ի վերագրելէ կ'ուզէ եւ
ընթերցումն ոչ աւարեւը կերպով կը կարգաւ:
Դրամիս պիտի անդրադառնանք ապա առանձին
գլխով:

2. Դատիթ Անուդին 989—1048՝ եւ Սմբատ 1089:

Գուրգէնի կը լաւորդեն Գահին վրայ
Դատիթ Անհուդին եւ Սմբատ, ինչպէս բացայայտ
կը գրէ Ասողկ (կջ 256). 'Իսկ եղբարորդին
Իսգա՝ Սմբատայ եւ Գապկայ՝ Դատիթ որդի

¹ Պատմութիւն Երիստակէս վարդապետի Լաստի-
ֆերացի վեպի (1901) ԳԼ Գ. 42 52:

² Brosset, Monographie des monnaies arméniennes.
Petersbourg 1890. 62 63:

³ Լաւարեանց՝ Բագար-Հանգ. 1901. 42 512:

⁴ Langlois, Numismatique de l'Arménie, Paris
1909. 42 26:

Դարգենայ նստիւնքն եղբարքն խրով
Սմբատու ունի զկողմանս Զաւրաց եւ Վրաց
դաշտի։

Գահակալութեան տարին զհար է տունու
989. աշխնքն Գարգէնի մահուան տարին։ Ին
Սմբատ ինչ մասնակցութիւն ունէր թագին կամ
թագաւորական գործերուն. Ասողկի կարն խոս-
քը չի րաջատարեր. ու սկից կրնայիւ այն իմացալի
թէ Սմբատ սղանկան եղան է եղբոր պետական
մարչութեան մէջ, թերեւս աւելի սպարապետ
յան թագակից։

Գաւիթ նիւրիկեան ցեղին ամենն կար-
կառուն դէմքն է. եւ իւր գարուն ամենացալ
թագաւորք՝ Տաշիական սահմաններու վրայ։
Ասողկ մեծ գովութեամբ կը խօսի իր վրայ
(էջ 256). "Եւ պատանկութեան տիւ պատանի
եղեալ շքեղաւոր Տասական. եւ վարչութեամբ"
իմաստաստար հանձնարով, հանց լեալ Աստուծոյ
եւ մարդեան, արիւղեալ քաջութեամբ, քաջա-
զոր զորութեամբ յաղթող լեալ ամենոյն հա-
կառակորդաց իւրոց։

Գաւիթ իրեն "արյունական նիւտ, կ'ըն-
տրէ Շամշոյիցէ մեծ քաղաքանիտս դղեակը. զոր
իրեն կուռան առնելով արշաւանքներ կը սփռէ
ընկալալ սահմանները. "արագապէս ախլէ քա-
ղաքին Գմանաց, Տաղանդեցոյցանէ եւ զամբ-
րան Տփղեաց քաղաքան խրով. (Աս. 256)։
Միւս կողմանէ ամրացաց երկիրն Կրտսոր բեր-
դերով. լինեց Գերեզա գետին հովտին մէջ
լեզուակեր. տարածուած հաղամասին վրայ Լուի

քերդաքաղաքը ² եւ այլ եւս երկուսուն
քերդ, (Ա.արգ., էջ 106):

Դաւթի պատրաստութիւններն եւ նուա-
ճումները հաշտ աչքով պիտի ընկատուէին դրա-
ցիներէն: Եւ յիշատի Գանձակի գաղտուն ամիրան
« փութացաւ պատերազմել ընդ նմա՝ զի մի
զսրացեալ նկուն արաւցէ զնա » (Ա. 257):
Բայց Դաւիթ քաջազինդ սրաւով ընդ առաջ
եկաւ թշնամիսին եւ « պատերազմեալ պարտեաց
զնա, սրախողիող եւ գեաւովեմ տրարեալ զչորս
նորս »: Քաջատն հազիւ կրցաւ մազապոյր
փախսեալ զերծանել:

Այս յաջմութիւնները բարձրացուցին
Դաւթի անունը: Նոյն միջոցին է որ պախլթի
Թագաւորին՝ Աբարիկէ Գ. ի (1010—1029)
հետ փեսայացաւ Դաւիթ անելով անոր Զորա-
կրցել զուսարը կնութեան. թէ այս խնամա-
թիւնը պախլթի Թագաւորին հետ եւ թէ Դաւ-
թի աշխարհակալութեան ձգտումները երկի. զ
պատճառեցին Դեմետրի՝ Լուիի սահմանին վրայ
գանուող Կապ քերդի մարզպանին, որ հայ էր
ազգաւ. սա ³ կասկածեալ ի նմանէ (ի Դաւ. թէ) թալոս զհաստատ հայրենի հայութեան եւ
թիկունս սղնականի զԱխրս արարեալ ի նոցին
կրկնամեա լուանայ ջուր. եւ զորդին իւր՝ մամ-
փուղ ⁴ Տաշրուց կացուցանէր ի Հիւնէ վանս. »

² Խաճկուզ բառս, որ իբրուէի որմանին մէջ Ժ. Ժ.
Էռլ Կրուտե է (տե՛ս Խ. Էռլ 1851): Իբրուէին Կարէկուզ
համեմայն Գրիկ (տաքոյ): Գրաքելէն բառին նուագականն է՝
Brouzet. Hist. de la Georgie, էջ 145:

Դեմեաբի ոչս վատութիւնն անպատիւ չի թու-
ղուր՝ «գեղեցկաձաղիկ մանուկն եւ Լուրսաի առ-
քայն», Դաւիթ, որ «հանճարով», կամ խորա-
մանկութեամբ դուրս կը հանէ զԴեմեաբ Գաղ-
թերդէն, եւ կը գրաւէ ամոր բոլոր ամբոցնեւն
եւ «գրոցոր հայրենիսն, եւ զիւրք կը հաւաճէ
երկրէն (Ըս. 257)»:

Այս ամէն յաջողութիւններն պիտի գի-
նովորէին անշուշտ «չքնդաւար գեոաափ առ-
քայն», Դաւիթ: Արդեամբ ալ եւս յեղած իւր
շէմին վրայ փորձեց «սակաւ ինչ ամբասնաւ
անհնազանդութեան մասամբ առ հարեղբայր իւր
Գաղիկ» (Ըս., էջ 279): Եւ յորում կը կայա-
նայ այս «անհնազանդութիւնն»։ Ընծի իշխանու-
թեան գէմ, պատմագիրը կը լսէ զժրտաւորութիւն
Ընդգզու մը սակայն կը շարժէ Գաղ կայացաւս մը, որ
1001 (ՆՕՄ) թուին ձմեռը բանակը կը շարժէ
գեպի Յուշերք եւ երեք ամիս Շամշոյիդէի եւ
«Վթաջ դաշտի» վրայէն շրջան ընելով քանդեց
աւերեց ամէն բան եւ Գաղ բերդէն անցնելով
(գարնան սկիզբը) հասաւ Աղստեւ քառաւր:
«Դաւիթ թէեւ միանգամ եւ երկիցս պատե-
րագին կամեցաւ, սակայն շհամարձակեցաւ զսր-
քին սակաւութեան պատճառաւ բախիչ Գաղ կայ-
րագնութիւ բանակին հետ: Ի վերջոյ միջնորդու-
թեամբ Սարգիս կաթողիկոսին տեղի առաւ եւ
«եկն ի հնազանդութիւն Գաղ կայ առքայի»,
շանդիպուէն տեղի ունեցաւ. «յուսնին Շէրա-
կայ»։ Կաթողիկոսն ինչոնիւ յորինեց հաշտութեան
պայմանաձեւը. Դաւիթ կ'ընդունէր կենդրեա-

կան իշխանութեան ճոխութիւնը եւ կը հա-
տակեր անոր "խրեւ. սրգի տո հայր", փոխարէն
յանին կ'առնուր Գագիկ "հայրենի խնամով
սիրելի զԳագիկ", այսինքն պաշտպանել՝ երբ
հարկը պահանջէր (Ը.ս. 280): Գագիկայ յանձ-
նառնութիւնն ժառանգեց իւր սրգին՝ Արմհանեաւ
Երբ փախածանկացաւ Գագիկ (1020), թագաւորու-
թիւնն ըստնուեցաւ երեք որդւոց մէջ, թագին
հետ ժառանգեց Արմհանեաւ "զԵնի եւ զԸրաւի,
զՍ: Գրիգոր ձորովն Աշոցաց, զՄերերդ եւ զԿաշան
այրաքառեան, զԱյլեան եւ զԿարծօն եւ զՏաւուշ
գաւառն Սեւորդեաց" (Վ.Ե.Գ. 92): Իսկ Աշո-
ն եւ Արաւ տիրացան Գրուց աշխարհին (Գրուին)
եւ Կարսին:

Ը.ս. միջոցին կ'էնայ Ապուստոսը, Աղուա-
նից աշխարհին արեւելեան մէկ մասին վրայ իշ-
խող ամիրային առաջատարութիւնը Գագիկ
սահմաններէն ներս: Ըսկա հանուկ դաշինք
կնքելով Տուղթիկ հետ, հաւաքեց 150,000 ի
բանակ մը եւ յարձակեցաւ Գագիկ վրայ
(1041): Գագիկ իւր բանակին սակաւութեան
պատճառաւ խոյս կու տար միշտ թշնամիէն
երկրին ամրագոյն անդերը, որով թշնամին
"եւս զքաղաւթ գաւառս եւ թեմաքերդս չորս
հարիւր, եւ տարի մի կացեալ՝ արար յիւր հետ-
զանդութիւն զմեծ մասն աշխարհին" (Ա.ս. հա-
յկցի. էջ 79): Երբ կը պատրաստուէր Ապու-
ստոսը խաղալ ու զղակի Գագիկ վրայ, ստանձըր-
կած՝ ստիպուեցաւ գիծէ Ընիի թագաւորին՝
Արմհանեաւ, սպառնալան պատգամներով ոգնու-

թիւն խնդրելով. «Էստ, Աղուսուար, Կըսեր, զամենայն գաւառս Հայոց աշխարհիս՝ եւ գոյ ի վերայ իմ՝ եւ իմէ ինչ ոչ սցնեա ինչ, եւ ես երթամ՝ իւր ի Նազանդաթիւն, եւ ինիմ՝ իւր ասաքնայդ եւ, խաւար տնիմ՝ գաւառիդ Էհրակաւ, Նշնայիսի սպառնալիքներ զսկեց նաեւ Եփեսազաց եւ Կապանի թագաւորներուն։ Հայոց թագաւորն ասացեց շուտով Դաւիթի 2000 զինուոր, Եփեսազաց թագաւորը 4000 եւ Կապանին 2000։ Եւս երեքին վրայ աւելցնելով Դաւիթ 10,000 մը իւր հպաւանկներէն՝ անեցաւ 18,000 ի քանակ մը։ Յկար էր սակայն տակաւին իւր ոյժը, Խորամանկն Դաւիթ խորհեցաւ ասալս խաշակրութիւն մը քարոզել զբացնելու պահանք մարտիրոսան համազորմակցութեամբ եւ ոչ եւրպութեամբ։ Եւս նպատակաւ պատգամ զսկեց Եղուանից Եղիսի կաթողիկոսին, արապիսի խօսքերով. «Եւս ազգս տնորինաց վառն քրիստոնէական հաւատոցն գտն ի վերայ մեր, եւ կամին զօրէնս խաշապաշտայն խափանել եւ զհաւատս հաւատացելոցն Քրիստոսի ջնջել, եւ տհաւորումն է եւ, իրաւունս ամենայն հաւատացեալոց ընդգէմ՝ սրայ երթալ եւ մեռանել ի վերայ քրիստոնէական հաւատոցն։ Իւ արդ թողովեա զամենայն եպիսկոպոսունայ Հայոց աշխարհիդ որ չԵղուանսն են, եւ ի քանակ ուր հասիր, զի ընդ մեզ մեռանիշիւ, Նշնայիսի հրամաններ արձակու կցան նաեւ վանքերու Եղիսեփ Կաթողիկոս 2000 եպիսկոպոսի գլխին անցած եկաւ քանակ, հառան հոն նաեւ քահանա

յից, սարկաւարդաց խումբերը: Նաեւ ժողովարդը ի կոխ կը հրաւիրուէր. "քորալ կարգաց ընդ ռմենայն գաւառն եւ ասէր. Նիժէ ալը իցն եւ իժէ կին, որ ջանկացող է մարտիրոսական մահուն, ահա հասեալ եղև յայսմ ամի ի վերայ մեր. ում պիտոյ է քրիստոս, վաղձաւորի աւ մեզ հասցէ, և երամ երամ գրահ առաւ ժողովարդն դէպի բանակ. "եւ իջաւ գաշան առ հասարակ անխիւ բազմա թեամբ իրքեւ զհօսս հանդերձ գառամբք, և պոստոսը թէեւ իմացաւ հայկական բանակի այս խանգաժառութիւնը, բայց արհամարհեց: Գրոհին ոգեւորութիւնն եւս աւելի բարբոքելաւ համար հրամայեց Ընչոյին եկեղեցական դասուն, զէնքի փոխարէն՝ խաչ եւ Էւեռարան առնուլ:

Հայ բանակն շարժեցաւ. երբ մերձեցաւ ինչամուռն՝ Գաւիթ 20,000 կաւս վառուած զինուորներով յարձակեցաւ ինչամուռն վրայ: Սիւշ եկեղեցական դամբ Էրի Յէր սգնեա մեզ, Կաշաղաներ, Ընչոյին իրեններով մաւս ինչամուռն նակատը, զարկաւ փշոց կենդրոնական շրթն: Եւ մնացեալներն անոր քան զսահման դիմեցին ի փախուստ: Հայ զորքը հաշտեց փախուսական ինչամոթն եւ այսպէս հինգ օր "ահա գին կասարանով վաւեցին այլազգեաց զորքը: հայկական հողաբաժնէն: "Եւ յաւարս երես տիրանայր Գաւիթ ռմենայն գաւառացն զոր էառ այլազգին: Նիզակակից զինուորներն եւ եկեղեցական դամբ մեծապարզ եւ մեծարուեցան

աւարեն եւ արձակուեցան: Այսպէս Ռուհարեցի,
 էջ 79—82 (Տմբա. եւ Սմբ. 54):

1039ին Քոստա Հայոց թագաւորը Բով-
 Տանէէն, ինչպէս նաեւ, անոր եղբայրը Աշոտ, եւ
 երկիրն երկու տարի առանց թագաւորի Քոստ-
 Դաւիթ Անհաղին իւր առաջին յաջորդութիւն.
 Ներսիմ Տպարտացան՝ յանդգնեցաւ ինք գինքն
 ամբողջ Հայաստանի թագաւոր հրաւարակել
 եւ ջանաց տիրանալ անոր հակառակ Գագիկի:
 Երկու անգամ մտաւ անկաւ Շիրակ, հակառա-
 կորդները սրէ անցուց, բայց երկու անգամն ալ
 նախարարները միացեալ ուժով ստիպեցին զանի
 վերադառնալ իւր թագաւորութիւնը՝ Յաշիրը.
 ահա Ռուհարեցու խաբէրը. "Ետեմ (1042)
 ամի բազում անցումն եղեւ. առնաւ Հայոց ի ձեռն
 Դաւիթ Անհաղին՝ ազգապետին Յովհաննիսի
 Հայոց որդային: Սա յարուցեալ ի վերայ թա-
 գաւորութեանն Հայոց եւ մասնեաց ի տար եւ
 ի գերութիւն զգաւաւս բազումս եւ գայր ան-
 ցաներ զորոք յազմոր յաշխարհն Հայոց. թողեալ
 զաշխարհն Աղուանից եւ գայր ի վերայ աշխար-
 հին Հայոց, բազում նեղութեամբ եւ տնջի-
 կրանով տընեցան ի զորաց նորս. եւ դարձաւ ի
 յԱղուանից յաշխարհն ի առն իւր, (Ռուհ. էջ 84):

Եսկաթն երբ Գագիկ Բ. դաւաճանանաւ,
 թեամբ Աղալիս հրաւիրուեցաւ եւ անոր առա-
 ջարկեցին Յովհաննէս թագաւորի կտակին համա-
 մաս Անին Յոյներուն յանձնել. Հայոց նախարար-
 ները երկու կուսակցութեան բաժնուեցան. մին կը

բաղձար Հարցոց մաքրաբաղալը Առնեբումն տալ, միւսը կը քանկար գրաստիքն Անհողին հրատարակ երկրին տիրելու: Առաքիներապին (էջ 52) կը դրէ: "Իսկ քաղաքացի դիմաւորքն որ նստէին լինէի, իրքեւ տեւին թէ արդ ելաւ Գագիկի Այնս խորհեցան երբեմն ի Գասիքն տալ քաղաքն ի Գաւապին, քանզի քոյրն Գասիքի կին էր նորա- երբեմն ի Բագարտա թագաւորն Ափխազաց: Պատմութեան գիտենք թէ առաջին կուսակցութիւնը յաղթող հանդիսացաւ: Բայց Գասիքն ըսնաց թէն միջոցներով յիշքն վտարել երկիրը: Այսինքն կը դրէ դառնութեամբ: "Այնժամ դաւաճանութեամբ եւ կեղծաւորութեամբ առաջադիւստեանից Գասիքն Անհողինին, զոր հարկ եղելն մեզ զանուն նորա փոխել եւ տալ թէ Գասիհ: Գասիքի Գասիքի Գիհն առաւելաց էւր զարգա- քրիստեանից, եւ ի Գիհն կորստեան յաւիտեանից տանջանայն մասնեալ յիշեր: (Ա.Մ.Ն., էջ 88):

Աստաւորապէս 1048ին կը մեռնի Գասիքն Անհողին եւ կը թաղուի Ամասիան Գանքին մէջ (Ա.Մ.Մ.Ն., էջ 146): "Գուրգեն թագաւորի դամբարանի մասն է եղել նաեւ նրա արդի Գասիքն Անհողին Ազուանից թաղաւորի գերեզմանը, բայց այժմ տաղանաբար շէտէ, երեսի փոխադրել եւ ուրիշ բանի համար են գործ դրել: Այդ երկու արքաների դամբարանները զուտ եղել են երկու կամարաձեւ, ծածկուած խորաններ, բայց տարաբաղաւոր 1836թ. Գագիհանէն ետեւ, ճեր. Բարսեղեանը քանդել է տալել այդ գաւաւոր շէտքը եւ քարերը գործ

դրել եկեղեցու աւերուած մասերի վերանորոգման գնայ... Այդպիսով այդ դամբարանները զրկուելով իրենց պաշապանող կամարներից՝ հաստատուել են փանին, մէկի հետքն էլ չկայ, իսկ միւսն էլ ծածկուած և արշինաչափ խռտերով ու եղբնաներով՝ սրանք կարծես թէ մեր այժմեան սերնդի անփութութիւնն ու անհոգութիւնը նախատեսւոյն։ Եւ մեր նախնեաց սուրբ Թմբեկների կողմից բողոքելու համար, ծախուում են մտեցողների ձեռքերն ու մարմնը... (Ազգ. Հանդ. 1898, էջ 294, Յարուսթիւնեան)։

Գաւիթ Անհողին մեր առջեւ կը ներկայուեսայ սաղմոյն քաջ աշխարհակալ մը, որ իր բոլոր կեանքն պատերազմներու կռիւներու մէջ անցուց. միանգամայն շափաղանց փառասէր որով ազգին թշուառութեան եւ անթիւ աքիւնաւհեղութեանց պատճառ դարձաւ. այս պատճառաւ են իւր հայեցելն վերաշինելու առեւտրութեամբ իր խնայելը, բնութեամբ ընտելով արիւնտիրն եւ պատերազմաւէր ուզեց նախ իր աւերութեան սահմանները ամրացնել. ասոր համար շինեց 12 բերդեր որոնց մէջէն լանուանէ կը յիշատակուի Լոռի անասիկ եւ Շշամաւոր ամրոցը, որուն աւերակները գիտ կանգուն են։

Հետեւեալ արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Գաւիթ Անհողին.

(Պատ. Վիմական Յարեգիր, էջ 11)
 Նիթե (ՊՊ) - Ե Ժամանակս իմընակաւ ար-
 քային Գաւիթ Անհողին, Կարգէնայ որդ-

այ Բաղրատաւնոյ թագաւորին եւ Տիմ-
փառան, որոյի Արատայ արքայի, եւ սոմու-
սին իմ Ռուսադան . . .

(Ընդ. էջ 12) ՆժԴ. (1005) «Ի Հայ-
րաթեան Աիմէաւնի եւ Աթանազիոնէ եւ
Փիղարսանէ կամեղնեցաց զաւոր խաչս ի փղը-
կաթինն Նոգւոց մերոց եւ սամնայն երկըր-
սադաւաց խրոց եւ յաղնակամութիւն
թագաւորին մերոյ Դաւիթի»:

(Ընդ. էջ 12) ՆժԻ (1006) «Ի թա-
գաւորութեան Դաւիթի ինքնակալի եւ ի
Նայրաթեան Յովսէփայ եւ Աւարազ կանգ-
նեցի աւոր նշանս յախաթիս Հաղրատայ»:

Ձեռն յիշեցինք Դաւիթ Ընհոյնի եղբայրը՝
Սմբատ որ իրեն հետ կը թագաւորէր Լաւի
մէջ. պատմեմք աղբիւրները կը լռեն տաւա-
հեանս ածոր կենաց եւ գործունեութեան վրայ.
Քանի անուր կը յիշուի երկու աղբիւր 1063-ին
եւ 1083-ին արձանագրութեանց մէջ Աիւրիկէ
Ընեյն հետ, զոր պիտի ածանեկք ետրէն: Ինչպէս
էսէ. Սանահնու եկեղեցւոյն արեւելեան ճա-
կատին վրայ քանդակուած է իւր կենդանու-
ղիւրը հեանսուող արձանագրութեամբ. Աիւրիկէ
թագաւոր եւ Ամբատ թագաւոր, զոր վերջ
աեանք:

Դաւիթ Ընհոյնի որդեանքէն կը յիշուին
Աիւրիկէ Ը. եւ Գապիկ ու Գաւաթ մը Հրանուշ
անուամբ որ լեք զիկցէ թագուհի կը կոչէ հե-
անսեւող արձանագրութեան մէջ (Կատ. էջ 24)
«Ի Իւսիմ (1063) թուին ի Նայրատաւնու-

թեան տէր Պէտկորոսի, ի թագաւորութեան Կիւրիկէի եւ Սմբատայ եւ Հրանտշ թագոյնի, զոսոր Դաւիթ սարգսյի, շինեցի զնշխարատանն եւ զեկեղեցիս, եւ ետու զնորաշէնքն ի Սանաթին... (Brosset, Hist. de la Géorgie, Addition IX, էջ 161) Բագրատունեաց ազգացոյցակն մէջ Դաւիթ Անհոյնի սրգիները թաւելով կ'ըսէ. «Կիւրիկէ Բ. եւ Սմբատ իրարու եղբայր էին, որոշ եղբայր մ'ալ ունէին Ագաթանանէ՝ տնուամբ, որ 1061ին դեռ կենդանի էր... Brossetի աղբիւրը մեզի անհանսթ է Ագաթանանէի մասին գաղով. Սմբատի որ Կիւրիկէի եղբայր կը նկատէ. սխալ մտնը կը համարենք, մտն զի Ասողիկ յայտնապէս կը կոչէ զայն եղբայր Դաւիթ Անհոյնի (Ա. , էջ 256)».

4. Կիւրիկէ Ա. 1048—1089 եւ Գագիկ 1039—1058:

Դաւիթ Անհոյնին կը յաջորդեն իր սրգինները Կիւրիկէ Ա. եւ Գագիկ. Առաջինն արդէն հար կենդանութեան Լաթի մէջ կ'իջեւէր (տես Չամչ. Բ., 913) եւ Դաւիթ մեռնելէն ետք Կիւրիկէան մայրաքաղաքը Շամշուղէնն փոխադրեց իր սիրելի քաղաքը Լաթի. Կիւրիկէ Ա.

« Հայ պատմագիրները որչափ որ գիտենք Ագաթանանէ տնուամբ Դաւիթի սրգի մը չեն նշանակուիր. Հ. Չամչեան եւ Հ. Այվան ալ ոչ մէկ նշանակութիւն կ'ընեն ».

գա՛ն կը բարձրանար այն առան երբ Անիի Բա-
գրատունի թագաւորութիւնը կը բարձուեր
"այլ մերն զաղարեաց գաւազան թագաւորու-
կան որպէս Ախրիկէին ու ի Լաւէ քաղաք եւ ու
շուրջ զնոցաւ, զի եւ սա յազգէ Բագրատու-
նեաց էր" (ԱԵԻ- 53)։ Նոյնը կը կրկնէ Ստե-
վնեցի ալ (էջ 109)։ "Տի թեպէտ եւ գոյր
ուրաք գաւազան աւերա թեան՝ որպէս եւ Ախ-
րիկէին՝ կամ այլ ուրեք"։ Թագաւորիս ժամա-
նակ Թալատուն Պարսից ամիրան Տեազհեան կը
գործնար եւ կը տիրէր շրջակայ երկիրներուն
այսպէս Տաթաւակեցաց Թաւշներ, Գորայիւն,
Սեւորդիք եւ վերջապէս "գոռ դնէ ընդ Դագ-
կայ թագաւորին շորոգեաց եւ ընդ Ախրիկէ
թագաւորին Աղւաւնից... եւ եկզէր զնոսա։ Յի-
րեաց նա եւ Գոււնայ, եւ եզ Տարկս ի վերայ
Հայոց երեք Տարիւր հազար գրամ" (Աւարդ-
100)։

Փաշտունին յաջորդեց Արիաւսան որ
1064ին ասիական բռնոր ցեղերէն զերամուղով
բրած քաղեց Հայաստան 100,000 բանակով
մը Թալատունի պարսո թեանց վրէժը լցոծելու։
Ընտա Նոր-քաղաքը "զոր մերք Ախալ-քաղաք
առնեւ, նուաճեց Էրմշուղէ բերդաքաղաքը
(ՎՏԳ 101) եւ Աղւաւնից երկրին մը մահա-
մար անարեւելիքներն գործեց։ "Մասնեաց
զնոսա ի սուրս եւ ի գերութիւնս, եւ անթիւ եւ
անհամար արար գանդաւ քրիստոնէից" (ՍԵՈՏ-
145)։ Եւ զկնի ոյսչափ բարկութեան, կը գրէ
ՍԵՈՏ, առաքեաց ուրիշանն առ թագաւորն

Ազգաներէն ի կէտքիկն եւ խնդրեաց զգուսարն իւր ի փռութիւն. որ յազապս աշին տուել նշեալ. եւ արար սուլումն ընդ նմա սեր եւ խաղաղութիւն յաւիտեան եւ զթագաւորն Ազգաներէն զկէտքիկն զորոյն Գաւթի Անհոգիներ յազարկեաց մեծապատիւ. պատուով ի քաղաքն իւր Լյուսկ քաղաք՝ ընծայիւք. | Սա հ. տեղ |:

Կէտքիկեան յեղի այս խնամութիւնն Ալփասլանի հետ քորքորոյին աւարեր ձեռով կը պատմէ Զուանչէր. սրմէ կ'երեւայ թէ ազգուած են նաեւ. Սամ. Անեղի եւ Վարդան. Զուանչէր կը գրէ (էջ 113). «Ալփասլան. . . գոյր տունոյր զամենաւն տունն Քաթիկոս, կոտորէր եւ գերէր. եւ խաղաղեալ գնայր ի մայրաքաղաքն Հայոց ի յԱնի. եւ տնոյր զնա. եւ ինչոյ աւեր. մամբ կոտորելոցն. եւ ինչ եւս ապտունայր Վրաց աշխարհին. եթէ ոչ տաղե նմա Բագարատ զգուսար քեա իւրոյ ի փռութիւն. որ էր նա զուսար եղբայր Կէտքիկի Հայոց արքայի. յորմէ խնդրեր Բագարատ ազաւանդ. եւ ոչ տայր զնա Կէտքիկ. մինչ ցորեկցին նմա սրտայթ Վարադապուր եւ Գամբիկէլ զարագլուխոյն Վրաց. եւ ըմբռնելին զնա յանառաքն Քաթիկոս, եւ ազգ արարին Բագարատայ. եւ զնաց առ նա եւ հաղ զաղիկն եւ զԷմմուշուէ ի ձեռաց նորա. եւ ապա արձակեաց. Այսպէս նաեւ Սամ. Անեղի (էջ 112) «Էս (Ալփասլան) եւ զԱնուշխադայր եւ ի սոյն տի | ԸԺԴ.թն = 1065) Բագարատ զԿէտքիկէ կաշաւ. եւ զԷմմուշուշէ Էսո. իսկ Վարդան աւելի որոշ ձեռով կը գրէ (էջ 101).

“առ զնոր քաղաք: զոր վերջ Եւթալ քաղաք ասեն: եւ զԸւմէտլլղէ եւ ասնաւ կին զգուտար Կիւրիկէի թագաւորին եւ զգուտար քեռ թագաւորին վրաց Բագրատայ, Թիւրանեյու: Համար այս չորս պատմագիրները՝ պէտք է ենթադրել, թէ Կիւրիկէի կինն էր Բագրատայ վրաց թագաւորի քոյրը: Ուստի եւ խաբը Կիւրիկէի աղջկան եւ վրաց թագաւորի քոյր զսեւր մասին է: Այս խմբաւոր ալ հասկցած է Բրտէ, որ ցումն-շէրի՝ “որ էր նա գուտար իղբօր Կիւրիկէի Հայոց արքայի, սագը պարզապէս կը թարգմանէ: “Գուտար արքային Հայոց Կիւրիկէի”:

Այսպէս ժամանակի մը համար խաղաղեցաւ երկիրը. եւ Կիւրիկէ զանոց նուիրումիլ ներքին բարեկարգութեան: Անիի թագաւորութեան բարձմամբ ինքն էր քաղաքական միակ անկախ ներկայացուցիչն եւ իրեն կը հայեր բարեկարգել ազգային գործերը:

1082ի միջոյններուն էր որ Կրիգորիս Վաչրամ կաթողիկոսն երկար ժամանակ գեղերէնով Կ. Պոլիս, Եգիպտոս եւն, ամենն թափուր մեացած էր: Իսկեւ իրեն տեղապահ նշանակած էր զԴեորդ Լուսնցի, իսկ նա ինքնագլուխ կառավարելով ամենն, հակառակ Կրիգորիսի բացայայտ հրամանին, ամգոհութիւններ յառաջ եկան ինն: Հիւսիսային Հայաստանից, որոնց գլուխն անցած էր Անիի Բագրեղ եպիսկոպոսն, խորհեցան ձեռնադրել տալ իրենց համար նոր կաթողիկոս մը. այս առաջարկութիւնն ներկայացաւ Բագրեղ Կիւրիկէի արքունիքն Ի Լրսի:

Արեւիկէ հրամայեց ժողով գումարել: Փաշափա-
տեղին ընտրուեցաւ Լազարաթի վանքը: Հաւա-
քուեցան բազմաթիւ ժողովականներ: Երանց
թաւին մէջ էր նաեւ Ստեփանոս Աղուանից կա-
թողիկոսը: Կաթողիկոսութեան թեմեանքուն էր
Քարանդ կաթնկոպտա որ նոյն հետաքին Աղուանից
Ստեփանոս կաթողիկոսէն մեծապարտեցաւ: Եւ-
թեմա Ս. Կրիկորի, ի վերայ ամենայն աշխարհին
Հոյոց հրամանաւ Արեւիկէի թագաւորին եւ
անառն Ստեփանոսի: «Այս դէպքը յառաջ թե-
րինք Ուստայեցւոյ առան անդեկոսութեան հա-
մառայն: Կաթողիկոս Աւրիվանդի եւ իրեն հետ
Արեւիկա այս դէպքին հետ կը կապեն նաեւ Լազա-
րաթայ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը:
որ յառաջագոյն Արեւիկէի պաշտօնը երէցն
էր: Կ Աւրիվանդի կը գրէ (էջ 61) «Իսկ
Արեւիկէ որդին Գաւթի եւ մեծապարտել Եւթե-
փայ Աղուանից կաթողիկոսին զտէր Քարանդ եւ
դրան երէցն իւր զՍարգիս եւ մեծապարտել
կաթնկոպտա Լազարաթայ եւ յաթմ հետեւ եղև:

«Ս. Կ. Կ. Կ. 220. Կարանդ ի թեմեանքութեան
Հոյոց ի յաթմ Էջ 61» որքեպիսկոպոսն ընտրուայ: որ էր
ի յազարն Էջի, որոյ անուն ամեն տէր Քարանդ: յարա-
գետ զնայր յաթարն Հոյոց ի յԱղուան գումար ի Էթմ
յազար առ թագաւորն Հոյոց Արեւիկէ որդի Էթմաթիկին
Գաւթի, որդոյ Գաւթոյ 171 եւ ինչքեք Քարանդ ամեն
մեծապարտելն կաթողիկոսութեան Հոյոց: Զոր ժողո-
փայ թագաւորն Արեւիկէ քեպիսկոպոսաւն Աղուանից
աշխարհին . . . ի Հոյոցաւ: մեծապարտելն զՔարանդ կա-
թոս զնոս յաթմ որդին Գրիկորն ի վերայ ամենայն աշ-
խարհին Հոյոց հրամանաւ Արեւիկէի թագաւորին եւ քեման
Կաթողիկոսի որ անէր Գաւթաւ որդոյ աւաքեցն թագաւորն:

աթառ, Դարձեալ յառն 1076 Վ. Էս տէր
Բարսեղ որ յարեւելա, զոր ի Հաղարատ ձեռնա-
գրեցին տէր Ասեփանոս կաթողիկոս Վաղանից
Էս թագաւորն Ահարկէ: Ետում աւարա Էս
ղեւորդիս աւագեւելցն արքունի գրանն արշե-
պիսկոպոս ձեռնագրեցին երկոցեան կաթողի-
կոսն սուրբ ռիւսին Հաղարատայ, աւարով պիճակ
չիբկուց կոչեանց:

[illegible]

Աստի՛ն է թէ գրարեւել ձեռնագրոցը
միայն Ստեփանոս կրնայ ըլլայ եւ ոչ թէ Աս-
տի՛ն (տես Հայաստանում Բ. 341 եւ 2-րդ
Բ. 813 եւ 9. 7, 13, 25.)։ Կերեւոյ թէ
Աւրբիվանեցւոյն եւ Կերեւոյ տաւ հրկու կաթն-
դիկաներն իրարու հետ շփամեղու պատճառն
հղած է նոյն տառն Աղուանից Առվստի կաթնդի-
կութն աշխարհահոգւակ տեսնել, ինչպէս Զահե
յարարցւոյ թեման փոքրիկ անջրպետար։

Ստանկէ Ընեցի (էջ 118) եւ զարգան
(էջ 116) եւ Գրիթ, Ն. Գրիթ. (էջ 61) Գրիթ
էջ 122-ին թէ Բարսեղի ընտրութենէն հաջ. Գրիթ
էջ 122 եւ Գրիթ (Գրիթի ընտ. զարգանայ) զարգ.

Թագաւորին եւ նորրեւոր կաթողիկոսին հետ
միասին 1089 թուին այցելութիւն մը առին
Խորասանայ Մեղիք Շահ սուլթանին եւ պա-
տուով դարձան։ Ինչ ինչ քաղաքական նպատա-
կաւ եր այս ճանապարհորդութիւնը, յայտնի չէ։
Թերեւս Մեղիք Շահի գահակալութեան առթիւ։

Կիւրիկէ աւելացած Լաւրի մէջ, թէեւ, մու-
սուկ մը խաղաղացաւ Պարսից կողմէն, բայց
այդպէս անգաղար կոռի մէջ Արայ հետ, Կի-
րակոս կը գրէ (էջ 72)։ «Իսկ Կիւրիկէ Քաղրա-
սանի, որ ի Լաւէ քաղաքէ, զամենայն մասանակա-
իւր կայեալ ընդդէմ Արայ ի հաստատութեան
պահէր զհայրենիս իւր»։

Թագաւորիս մահուան թուականն որոշ
չէ գերջին անգամ, կը յիշուի 1083-ին, ուստի
հաւանականաբար մահը 1089—1100 թուա-
կաններուն պատահած պիտի ըլլայ՝ քանի որ իւր
յաջորդն 1105 թուին կը յիշուի, թաղուե-
ցաւ Հաղբաստայ արքունական դամբարանիւր։
Հետեւալ արձանագրութեանց մէջ յիշուած
է Կիւրիկէ Ա. անունը։

Նշվ. Թուականութեանս Հայոց եւ Կի-
րիկէ թագաւոր սահմանեցի զհասոյթս վանուցն
մեզայ թուղութեան եւ արեւշտատութեան իմոյ
ընդ ձեռամբ Աշոտ մարնպանին¹։ Կոստանեան՝
Սիմեոն Յարեգիր, էջ 23։

¹ Այս արձանագրութիւն + ընկեր տարբեր կեր-
պով կը կարգուի այսպէս Լաւայ 1497. 239 Դ Է. Ա. (1087)
Թուականութեան Հայոց եւ Կիւրիկէ լինելը կու գտնուի
Թեան եւ արեւշտատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ
պանին արձանագրութիւն։

« Ի թուահանիս Հայոց շժ. Ի թագաւորութեան Կիւրիկէի որդւոյ Դաւթի արքայի. . . »
 Անդ. էջ 24:

« Ի շժր. թուին Ի հայրապետութեան աւեր
 Կեոսկորոսի Ի թագաւորութեան Կիւրիկէի ար-
 քայի եւ Սմբատայ եւ Հրանուշ թագուհի,
 դուստր Դաւթի արքայի, շինեցի զնշխարաւորեա
 եւ զեկեղեցիս եւ եւառ զնորա շէնքն Ի Սանա-
 հին. » Անդ. էջ 24:

« Ի թագաւորութեան Կիւրիկէի. . . » Եւ աւեր
 Սարգիս առ ջնորդս Հայրաւորյ հանգնեցի զնշանս
 աւերանական զէն հաւատացնչոց եւ պաշտպան
 թագաւորաց ժրոց Կիւրիկէի, Սմբատայ եւ
 Դաւթի զարմի սոցա. » Անդ. էջ 25:

Կիւրիկէ Ա. թողւոյ երեք որդի՝ Դաւիթ Բ.,
 Երսա Ա. եւ Սահփանոս եպիսկոպոս, ու դուստր
 ժր. զոր քանութեամբ կնախեան առաւ Ար-
 փաւրան:

Դաւիթ եւ Երսա յաջորդեցին Կիւրիկէի՝
 թագաւորական գահին վրայ իսկ Սահփանոս բնդ-
 ցրկեց եկեղեցական վիճակը, եպիսկոպոսացաւ,
 եւ ներկայ էր իբրեւ այսպիսի Յաւուշի 1139ի
 ժողովին, ուր սնուեցաւ Գրիգորիս Աղուանից
 կաթողիկոսը (ժողովն ներկայ եպիսկոպոսներու
 թուին մէջ էր յիշուի ինքը՝ Յէր Սահփանոս
 որդի Կիւրիկէի, նոցանց՝ Դաւթի եւ Երսայ)
 էղբոյր. » Հայապատմ., էջ 342: Ասխնանե-
 ցաւ 1142ին. « Ի նմն (Ե.Ղ.Բ.) ամբ ժողով Յէր
 Սահփանոս եպիսկոպոս որդի Կիւրիկէի թա-

գաւորի ի թերդին ոյ կույի եւաքնճարար, (Հայտաբանութ., էջ 344):

Ինչպէս Գաւիթն Անհողին իւր Ամբաստ եղար չեա ի միասին կը թագաւորէր, եմանապէս Ախրիկէն Ա. իրեն բարձակէջ առած էր իւր Գաւիկն հզօրայրը: Վարդան կը քրէ (էջ 100) Գու պէն (ժողովուն ափրան) ընդ Գազկայ թագաւորին ջորագետոյ եւ ընդ Ախրիկէի թագաւորին Աղուանից, Ինչպէս վերն ըսինք Գաւիթն Անհողին վեապագայ: Աստեմի Ախրիկէն Վ. ի չեա՝ առնելով անոր ջորակըցիք դուստրը: Այնն այս պատեմի իմագաւսյս շաննեմով ուրիշ զատակ իր կենդանութեան որդեգրած էր իւր դստեր եւ Գաւիթն Անհողին որդին՝ զԳաւիկն որ պապին մեռնելէն վերջ անոր յաջորդեց: Գաւիկնով Ախրիկէան Բագրատունի ղեղը նոր ճիւղաւորութ մը կ'ունենայ եւ անկախ թագաւորական իշխանութիւն մը կը մտնայէ, եւ քանի մը տերունոյ յաջորդարար կ'իշխէ Աստեմի վրայ: Մեր պատմութեան կարգը ընդհատելու համար այս նոր ճիւղաւորութ պիտի պատկերացնենք ապա Ախրիկէան ջեղին ճիւղաւորական տախտակին վրայ:

4. Դատիքի թագաւոր Մամնաթերոյի
(1089 — 1145) .

Արաս թագաւոր Տաւուշի (1089 — 1145) :

Ախրիկէի որդիք՝ Դաւիթ Բ. եւ Արաս Ա ժառանգ եղան Տաւրեանի իշխանութեան։ Բայց երկուք չկրցան վաշեղեղ իրենց ժառանգութիւնը . «Ահա մահուան (Ախրիկէի) : կը գրէ Ախրակոս, էջ 72. դասաւորք ի Այսաք որդիք Եդրա՝ ելեալ ի տան Տաւրեանաց գնացին ի Պարսկա Դաւիթ եւ Արաս. եւ առնուն ի Նոցանէ ի ժառանգութիւն զԱսուշ եւ զՄամնաթերոյ եւ զազ տեղիս, Նոյնպէս կը գրէ Խան Այարդան, էջ 105. «որոց (այսինքն Գուրգենայ եւ Դաւիթ Անհողնի) թոռուքն Արաս եւ Դաւիթ Նեղեալ ի Այսաք՝ չոցան առ տեարան Աւանայ եւ առին մին մի բերդս եւ կային տառապանօք» .

Ինչ ինչ կ'իմանան պատմագիրներս՝ դաւեալք. կամ՝ Նեղեալք ի Այսաք, ըսելով, կը մնայ անբացատրելի։ Ահրեայ թէ Այսաքները, որոնց գէտ՝ Ախրիկէ Ա. «զամենայն ժամանակս իւր» (Ախր 72) պատերազմելով՝ պահեց երկիրն սաար տանգութիւններէ, պատերազմակեր եւ քաջ թագաւորին մահու ընկն հայր մասն բռնի ուժով լնդի եւ հաշտական վարեցին Ախրիկեան կորիւնները Տաւրեանի ժառանգութեան, որոնք իրենց ազատամարտին փնտռեցին՝ ի Պարսկա, այսինքն Աւանայ կամ Առանայ տիրոջ

քաղ: հայ Ազո-ւնքի Ա-տի գ-ա-տոնն մէջ: Դար-
մեալ առեղծուածային կը մեայ մեզի համար:
Թէ ինչ պայմաններով հիւրընկալեց զիրենց
Առանայ տէրը եւ տառաւոնոնց "ի մահանգ ու-
թիւն զՅաւուշ եւ զՄածնաբերդ եւ զայլ տեղիս:"

Աւարդանայ խոսքերը, թէ առին մէն մի
բերդա եւ կային տառապանոյ կը ցուցնեն թէ
երկու հզրայրներն իրարմ անկախ կ'իշխէին
իրենց տէրո թեանց մէջ: Երաւ կը նստէր Յաւուշ
բերդը, իսկ Գաւթիմ Մածնաբերդ, բայց նաեւ
այս ամրո թեանց մէջ "կային տառապանոքս:
վառն զի "ապա յեա աւուրց" առնան դարձեալ
Պարսիկս: Ի նոցանէ զՅաւուշ. եւ նոքա բնակին
ի Մածնաբերդ:" (Կիր. 72). աւելի անհուկ շրջա-
նակի մէջ:

Իրենց պիճակը շրար: Երեցաւ յաջորդոյ
քաղաքական փոփոխութեանց մէջ: 1105ին
Ղչիլ ամիրան յարձակեցաւ Գուգարքի վրայ:
առաւ Լսոյն, Հաղրաւան ու Սանահինը, եւ յա-
ռաջացաւ մինչեւ Դուին, ուր սպաննեց Մանուշի
Լարանասը եղբայրը: Թէ եւ Ընթի տէրը՝ Մանուշէ
վրեժխնդիր եղաւ իւր եղբոր արեան, Ղչիլ
ամիրան սպաննելով "ի վերայ գերեղմանի հզրոյ
իւրոյ" (Աւարդան 113, Կիր. 65, Միւ. Երեմ. 61)
եւ Դուինը յետս գրաւեց, ստեղծեալ յաղմու-
թիւնները շփրկեցին Ախթիկեան թագաւորու-
թիւնը: Մին զերջ Այսոց Դուիմ թագաւորը
զորանալով՝ իւրեց Պարսիկներէն ճփոյտն եւ Ար-

բեղևանց՝ իսկ նե՛ ար. Զարարե մեծ ապաստարներու. քաղութիւններով տառաւ ընկն եւ. աւելի ընդար. նակելով իւր սահմանները՝ 1118—1123 շրջանին տիրեց նաեւ ամբողջ Ախարկեան թաւ. դաւորական երկիրներուն, կամ՝ ինչպէս կը գրէ Պարզան՝ «աւելաւ եւ զԱխախ (Օլթի) եւ զսահմանս իւր եւ զԳագ եւ զՏերունական եւ զՏալուշ եւ զԿայեան եւ զԿայծան եւ զԵտե եւ զՏաշիր եւ զՄահկանաբերդ եւ. զքոչոր իշխանութիւնն Լայոց Ախարկէի եւ Արտաշ (Վարդ. 119), որոնց կտու ագարտ թիւնն յանձնեց Գաւթի իսկնէի՝ եւ ի վերայ հայրենեաց իւրեանց տառաւ նմա (իսկնէի) ի թագաւորեն Լուսնէ իւր ցաւառովն, եւ Ագարակն աւելի ցարդարի եւ Ըմէնդդէ որ էր հայրենիք նոցին՝ վերադին տառաւ ցաւառովն. (Վրդ. 277)»:

Այսպէս Լուսի իւր ցաւառովն, եղանակահանգիս թիւնն Օրբելեան տան:

Գաւթի եւ Արաւ մեացին իրենց յերզերու մէջ ի Տաւուշ եւ ի Մաննայերդ: Արաւադի որ եղան իրենց 1140 թուականը, երբ կաթողիկոս անուկան. իրենց իշխանութեան սահմաններուն մէջ Գրիգորիս Ագուանից կաթողիկոսը, այս մասին Մ. Գոշ կը հաղորդէ հետեւեալ մանրամասնութիւնները. «Երդ ի գալ Տէր Թահակայ քաղ-

«Օրբելեան եկ ԴԴԹ իսկնէով Զարարեանց ինքանս թիւան վտաւ, աւելոյիք կ'ընէ. որ տանը. «Ինքանս թիւանք իտանեալ էին ընդ թագաւորին Արաւ եւ ընդ թագաւորին Լայոց Ախարկեանք, որք էին Բաղրասանիք», ապա համար ալ իսկնէ Օրբելեան տան անպան էր Թաւ Գաւթի՝ կիւրիկէ իւր ցաւանք հետ:

խաբհս Աղուանից ժողովէր զամենեւեան առ հա-
տարակ ի առն Արասայ Քաղրատունոյ, որքոյ
Ախրիկէի արքայի, որ եւ ժողովեալ ամենեցուն
առաջի նորա ի բերդն որ կոչի Տաւուշ, աւր եւ
ժողովեալ հարանց արքոյ եւ եպիսկոպոսոյ,
Թագաւորն Դաւիթ եղբայր Արասայ Թագաւորի,
աւր Ստեփանոս որդի Ախրիկէի նոցանց եղբայր
եւն... եւ այսպէս մեծաւ հանդիսի եւ հաշա-
կաւոր հոլմամբ ձեռնադրեցին կաթալիկոս Աղուա-
նից Չորիկ արիւ հորեղբորսրդի Տեփան Ստեփա-
նոսի Աղուանից կաթալիկոսի, (Հայագատում,
էջ 343. հմտ. եւ Բարխուդարեան՝ Պամ.
Աղուանից 185):

Արաս, որ Տաւուշ բերդի մէջ ունէր իւր
բնակութիւնը, 1145ին ենթարկուեցաւ Զօրի
ափրապետի յարձակմանց: Զօրի այս թուին ար-
շաւեց Առանի վրայ՝ եւ փութանակի երթալով ի
բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թա-
գաւորն Արաս եւ յապում ջանիւ բնդ երկար
պաշարեալ զնա՝ ապա տուեցր զբերդն, (Հայագ.
344): Արաս 40 օր բնդդիմացաւ պաշարման
(Սամ. Անեցի, 133), յայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ
անձնատուր ըլլալ, ունէին ապահովութեան պայ-
մանաւ, Թուրքոս կը գրէ Սամ. Անեցի, 133.
«Էտա քնա (ղթաւուշ)՝ հանելով զթագաւորն
Արաս՝ տունց փնաւ տանելոյ»: Արաս ապա
«անցեալ ցնաց առ Թագաւորն Սրայ ի ԱՂԴ
(1145) թուականին, (Հայ. 344):

Այսպէս Արաս նաեւ իւր երկրորդ ժա-
ղապետութենէն կողպատուած եւ հալածուած՝

առիպուեցաւ. զիսկ իւր տոհմին երգուեալ հա-
կաւորագրին, Արաց Դեմետրէ թագաւորին
(1125—1154) որ կ'երեւայ թէ Կիւրիկեանց
ակաբանութիւն՝ այլ եւս անկասկած անուց վաւե-
րաւոր ըլլալէն՝ հաշտութեան ձեռք կարկառեց
հաշտական Արաքին եւ առաւ. յետկոթիւն
իւր երկրին մէջ:

Բայց Արաքայ օրերն հաշտած էին ար-
դէն: Հաւանարէն ոչ շատ վերջը փախճանեցաւ,
եւ ժուրքին ամփոփուեցաւ. Հագրտա իւր նախ-
նեաց զամբարանին մէջ:

Այն ՇԱԴ (1145) թուին մնաւ Զառ-
թագաւորն Դաւիթ *ի յամբոյթն որ կոչի
Մածնարեղց, (Հայագատում, 344): Կը յիշուի
Դաւիթ մէկ ուսորը՝ Կիւրիկէ Բ. (անդ եւ
Կիր. 72), եւ մէկ դուստրը Թուզուքուն (անս
վորը արձանագրութեանց մէջ):

5. Կիւրիկէ Բ. 1145—1185:

Մածնարեղցի թագաւորին Դաւիթ յա-
ջորդեց իւր արգին Կիւրիկէ Բ. *այլ բարեբարոյ
եւ կատարեալ ի գործս առաքինութեան քան
զհորս իւր, (Կիր. 72): Արովհետեւ Արաք Ա.
փախճանեցաւ անժառանգ, անոր տուներական
իշխանութիւնն ալ ժառանգեց անշուշտ Կիւրիկէ:

Հայագատում էջ 350, կը պատմուի
թէ Արաց Դաւիթ թագաւորը Դեմետրէի արգին,
այն ինչ բարձրացած թագաւորական գահը

{ 1154 | Գեղի հայ ազգէն Ժողովան բարեպաշտ-
 թիւն ցարհանէր, մինչ զի սողաքէր եւ կոշէր
 դժադասորն Կիւրիկէ (Բ) սրդի Դաւթի՝
 թաւաւարի Քաղաքատանուց, եւ խաւատանայր
 նմա դարձայցանել ի նա զժառանգութիւն
 նորա, զոր ետնեեացն իւրաց հանեալ էր ի նոցանէ-
 եւ աշնակէս պարգեւսր յարեցէր զնա ժամագիր
 եղեալ նմա... բայց զաւարտի գկածն (թագաւոր-
 քին) իւրեւ գիտացին իշխանքն վրաց յոյժ նա-
 խանձարեկ եղին, մանաւանդ Որբեղեանքն կոշե-
 ցեալ ազգ, եւ գեղ մահու արքայցեայ պատեն
 զթագաւորն Դաւիթ, նոցն 1154 թուին:

Որբեղեանց հակառակութիւնն Կիւրիկեան
 աւանդէմ հասկանալի է, քանի որ առաջ եղած
 էին աւեր Կիւրիկեան թագաւորական հոգեբուն,
 թեեւ, քիչ յետոյ խառնուելքն ինքնաթիւմար
 Կիւրիկեան արեան հետ: Այսպէս միանգամայն
 չքացան այն յոյսերը, որոնք առնուաւ աշխարհ
 էին վրաց թագաւորի խառնամար Կանաւորեայի
 ախր՝ մէջ Կիւրիկէ Բ.ի գործքերուն վրայ ու-
 րիչ տեղեկութիւն չէ հասած մէջի, բայց Ժա-
 րիւք փոփեալ յաշխարհեւ (1155) թաղու ժա-
 ռանգակալ զարդին իւր զմանակն Արաւ,
 (Կիւ. 72):

Կիւրիկէի կեանք կը յիշուի թաւմար, որմէ
 ունեցաւ հինգ դասար՝ եւ մէկ ուսար: Գուռ-
 աքրներն են՝ Մարիամ, Սամբան, Ռուսու գան:

Եւ Սիւղմար մը ընդհանուր ահալքին մէջ թա-
 գաւորն ունեւած քաղ ժամագիր մէջ իշխանն աւեր-
 էինք, որ զնոր էր ըստ Դաւիթ Բ.:

Վանկ եւ Բաւրիւս, որոնց տնունները պատմութեամբ մէջ տնտեսացած են իրենց շինարարական գործերով: Ախր իկեան տան այս աղէի մնացորդները եղած են պաշտող իրենց նախնեաց յիշատակներու, եկեղեցասէր եւ շինարար: Մինչեւ այսօր կը կարգացաւ թէ տնոնց տրամադրութիւնները Ախրիկեան երկրին չ'են հին կերտածքներու վրայ: Կարեւոր կը համարիմ ամփոփել այս առից այս տրամադրութիւնները իրեն. գրաւականներ տնոնց շինարարական գործունեութեան եւ քարեպշտութեան, որ անշուշտ պատիւ է Ախրիկեան տան:

1. Մարիում, որ կ'երեւայ թէ կուսութեամբ անցուց իւր տները (քանի որ տրամադրութեանց մէջ չի յիշուիր իւր ամուսինը), այլ եւ այլ շինութիւններ կառարած է իւր քոյրերուն հետ՝ Քորայրի. Հաղթաթի, Ստեփանի վանքերու մէջ: Հաւանորէն ինքն է այն Մարիամ, որ կը յիշէ Վարդան. «էին եւ կանչէր թագաւորազունը կրփաւորեալք կուսութեամբ ի Քորայրն՝ խորատու՝ եւ Մարիում», որոնց ձագ՝ Սարկաւազ փարգապեան կը գրէր՝ «գգուշահան իրաս», (Վարդ. 122):

Քորայրի եկեղեցւոյն կից մասուոթ մը վրայ կը կարգանք հեռեւեալը.

«Բրիտանա Աստուած յիշեալ Վարիամ եւ զՍտեփան ի գալստեան քուս»:

1 Թիւ խորատու ինչ Ժաքում ասէր շնոր Գիտեր Վրիտան եւ թագաւոր եւ Ստեփան Ստեփ (Ընդ. աղ. 22). Houshe, Description, p. 65.

ՈՐ. (1153)¹ Եւ Մարիամ՝ դուստր Կիւ-
րիկէի թագաւորի յազգէ Բագրատունի շինեցի
զուորր կաթուղիկէս ապառիժեամբ յիւր իմս
Քուսուդանս յիշատակ մեզ եւ Յնդաղ մերոց եւ
Հաւրաքի մերս Քուսուդանս² եւ եղբար մերս
Երասա որք երկրպագէք Քրիստոսի ի սուրբ
յաւարանիս յիշեողք ի Քրիստոս զի փան Նեղոս
իման տեղոյս շատ աշխատեցար. (Լւսմբ) 190/1,
Բ. 326. Ազգ. Հանդ. Ը. 420. Կոստ. 30):

Ի. Թուին Հայոց ՈԱԳ. (1185) Եւ
Մարիամ՝ դուստր Կիւրիկէի արքայի, մեծ յաւ-
սով շինեցի զտուն աղսթից ի վերայ Հանգա-
տարանացս մեր՝ հաւրաքի իմոյ Քուսուդանայ³ եւ
մար իմոյ Թամարայ եւ ինչ Մարիամու, յա-
ռաջնորդութեան տեառն Բարսեղ արհիեպիսկո-
սոսի. որ եւ աւարտեցաւ ի մեռն ոտրաւ Երգ
որք մասնէք ընդ դրունս ետրաւ. եւ երկրպագէք
սրբոյ Ղուսինի յիշեցէք յազաւթս մեր զմեզ եւ
զնախնի թագաւորազունցս մեր. որ հանգու-
ցեալ են առ դրունս սրբոյ կաթուղիկէիս ի
Քրիստոս Յիսուս. (Բրոսէ Description, էջ 8-
Կոստանեան՝ Վիմանան տարեգիր. էջ 36):

¹ Եւսպին կը կարգուի թէ յաշուեալք. ինչ Բզա-
նեան եւ թէ Լադիւեանք. Կոստանդնուփ հարգուի թուա-
կանք ՈՒ 1157/11 իմս ՈՒ 1101/2. Ետն որ կը յիշատակուի
աղանազարութեան Քէ Բզաւ (ԵՅ. խոր 1176/1):

² Քուսէ Քուսուդան կը յայտնուի թիւ զուսարք. Կիւ-
րիկէի ՔՄՄԲ. որիչ տեղ մ'ալ կը յիշուի ալապին. "Եւ
Քուսուդանայ (որիչ ընթերցմամբ՝ Քուսուդան) հարաւոր.
Թամար Մայր Թագուհիաց (այսինքն՝ Մարիամայ եւ Քուս-
ուդանայ)՝ զախն խնդեցաք. զմեզ յիշեցէք ի Քրիստոս
(Բրոսէ Description, էջ 32):

Սանահին՝ Եւ Մարիամ՝ Բագրատունի,
դուստր արքային Կիրիլէի. Կանգնեցի
զփննա զայս եւ կտա զիս՝ չայրենի սարք
նշանն մեծածախս պահարանոյս. Աս-
տուածածնիս, տէրն արծաթի եւ ասա-
նացոյց

Եւ Բարինայ, չայն արքայի դուստր,
քոյր Մարիամն. Կանգնեցի զփննա զայս...

Եւ Ռուսուզնայ, նսին արքայի դուստր,
քոյր Մարիամնայ, Կանգնեցի զփննա...
(Կոստանե-նք՝ 40):

Հաջ-ւ-՝ Եւ Մարիամ՝, դուստր Կի-
րիլէի արքային, չանգերն Ռուսուզնայիս
շինեցի զգաւթն եւ ծածկեցի իս՝ ար-
դեամբս. տալի սյգիտաւ զնորսութիւն...
ծառարարքին մեզ պատարագ լինի
(-նք):

2. Ռուսուզնան. որ ամուսնացաւ Իսանէ
Օրբէլիանի հետ եւ նման իւր Մարիամ քրոջ՝
եղաւ բազմաթիւ եկեղեցիներու շինութեան եւ
նորոգութեան պատճառ. ինչպէս կը վկայեն ըստ
Մարեանագրութիւններ, եւ յիշատակագիր մը
1172—73 թուէն, որուն խոյսերը կարեւոր կը
համարէմ յառաջ բերել հոս. Եւ չառաւելագիրս
(ի վերջ նառիչն Բագրդի) խոսելով Հաջրատի
Բարսեղ արքեպիսկոպոսի արժանաւորութեան
մասին. կը յտւելու. "եւ յամենեւնի եղիւ
պատուեալ ըստ արժանեաց եւս առաւել ի մեծ
ափրապատաշարէն յիւանէէ եւ ի գուզակցէ

Նորին ի քարեակէր թաղաւոյնն Ռուսուգանայ,
որ էր յաղկէ Բագրատունեացն մերոց կորստեալ
ազգիս թագաւորաց. որ ցուցանէր զգաթ Տարց
իւրաց. եւ Նորոգէր զիւրոյ նախնեացն սէր առ
ամենեւեակ, առ հետաւոր եւ մերձաւոր ուխտս
սուրբս. քանզի ամենայն ակզի որ ի նախնեացն
սորա շինեալ էին եւ նաւազեալ յետոյ, ի սորա
աւուրս պայծառանային եւ Նորոգէին վերստին.
եթէ ի մերում գաւառի (այսինքն Զորոգեայ)
եւ եթէ ի գաւառն Ղնոյ սեփական քաղաքին
իւրեանց, եւ ի նոյն իսկ յՂնի, եթէ ի գաւառն
Կընայ. վասն զի յամենայն տեղիս իշխանա-
թիւնն եւ երկխղի մեծի սպասաւորին իւրենէի
ունն սորա հասակն եւ սա ջանայր զի զիւր
նախնեացն շինեալ եկեղեցիսն պայծառացայէ.
որ եւ կամեցաւ զգերեզմանս առաջնոց թագաւո-
րացն որ ի սուրբ ուխտիս՝ առաւել պատուիլ եւ
պայծառացուցանել. վասն որոյ եղ զսուրբ ուխտս
ի Հեռոսեանն Բարսեղ, ... (տես Մատենա-
գարան, էջ 339—41, հմմտ. եւ Երեմկ,
էջ 100).

Այս դրուատիքները կ'արգարացնեն նաեւ
արձանագրութիւնները (Քորոյր, Սանահին, Հաղ-
րատ) որոնք վերը յիշուեցան: Բացի Հոյտատն
կոտարած շինութիւններէն՝ Խուսուգան կոռոյց
նաեւ վաղ քեր Ոչ գետի հովտին մէջ, զոր այժմ
Կանտանը վանք կ'անուանեն: Վաղիս եկեղե-
ցոյն մուտքին վրայ Բարթոլոմէ կարդացած է
հետեւեալ պահասաւոր տղերքը վրացերէն լե-
զուաւ (Mélanges Asiatiques II, էջ 106—12).

« Գանձան Լատուծոյ բարեխառն թեւեր
մարտիրոս . . .

. . . մեղաւորք

. . . փառն սղօքնս տանեջոյ եւ փառն
փառաւորեջոյ

. . . թագուհին Ռուստիւսան

. . . փառն իտոյ . . .

Այնպէս Ըստէրդեւի շրջակայքը՝ Բեթա-
նի— գիւղին մէջ հասուցած է եկեղեցի մը,
որն է վրայ հան փայտերէն արձանագրութիւններ,
գործը Բրաւէ տապէս կը թարգմանէ (Mélanges
Asiatiques II, էջ 216—300 հմտ. եւ նշ
էջ 339)։

Ի՞նչ Ախառս Արփառս . . . որ բեւեռեցար
ի փնայ իտաշի փառն մեր, լնր պաշտարան
տիկնոջ Ռուստիւսեայ սատ եւ ի նաւորե-
մելումն, յերկնային սորայաթեան բաժ.
ի թուին 1116 — 1196 . . .

Սեծաշուր Տէր . . . գնդի մեծի Սարս
մամուսարդիս, լնդ իշխանութեամբ . . .
գետեղեցան տիկեր . . . իւր տիրար եւ
ամբ—ապաւարարոյ . . . որ ի կեաթեան
անէր գնուաւդան, գրասար երգիկէի
թագաւորին հայոց, Սայր Լատուծոյ . . .
այժմ բարեխառն եւ . . . բարեխառն լնր եւ
փառն իմ . . . գնդի իմ։ Զմաւ, գիսն . . .
դուք բահանայք որք կտարալէք գիւրն-
դրուածս . . . տարք ծղարք եւ դուք ամենե-
րին . . . որ փօփօք . . . քորք . . .

Տէր քանդի Տիկինն Իսահական յո՞ժ
մեծարեաց զիս. ես Ընդունաւ—գէ. սենե-
կապան իւր, նստիս սենեակ. նստեալս
ստար ինձ խաղաւորեւ ի բարձրագոյն զոտս
ստաւի բոյ. երգմեցաւ զանեմ զքեզ քարե-
խօսութեամբ նստաւ ես. սրայ նային կտրի
մեղաւոր է:

Եւ եւ ըրտէի ըլ յարգած յաճել արձա-
նագրութիւններուս մեծ խաղերը, բայց արժ՝
գերը լիցաւ ան քեզ արժեք լիցաւ աւարանէն
պարզ է. որ սովոր արտաւորելու իւրեւ ընդ-
րեւեանն է. Խաղաւորութիւնս սովոր:

Ս. Մարմնուն, որ ամենեւեցաւ իւրեւնոյ
տիրոջ Հասանայ Նեա եւ Բենցաւ իրմ ղաւաւկ
անուն զաւակը որ պարտաւորել յարջորջմամբ
Ծանօթ է արձանագրութեանն մէջ. Մարմնուն
| արձանագրութեան մէջ նաեւ. Մարմնուն
ձեւով. արտաւորելու արձանագրութիւն
Բեա յ իմ մին է արձանագրութեան կենդանի,
զարմար կը լիցէ ղաւորան. էջ 111. Բարդ լի
կիւրիկեանց Կիւրիկէն Կանաչքն կըմտաւորը
Մարմնուն է. Խաղաւորութիւն:

Խաղաւորութեան մէջ արձանագրութեանը
կը ցոյցեն իմ Խաղաւորութեան իւր գերջին արտաւոր
եղան է գերջութիւն արձանագրութեան է Կիւրիկեան

* Խաղաւորութեան կամ Խաղաւորութեան Կանաչքն մէջ
Խաղաւորութեան կը լիցէ. Նայ արձանագրութեան մէջ
արտաւորութեան է արձանագրութեան կենդանի
Կիւրիկէն կը լիցէ արձանագրութեան Կիւրիկէն
Խաղաւորութեան կը լիցէ արձանագրութեան

անուն որդւոյն Հեն և Կրօնաւորած. արձանա-
գրութիւնն է.

«... ևս Մամա թագաւոր, ամուսին
Հասանայ, դասար Կերիկեայ թագաւո-
րին, կացար յաւադաթեան ամն է, ևս ևս
այր իմ և թողեալ զույրենիքս որդւոյ
մերոյ՝ ևկար ի վանքս մաստ աւր Դրիգորիս
ևս ուղիմ մեր ամուսնուն նորին. ևս զպեցար
զծեւ միանեանց, ևս կանգնեցի զՅարս...
յադարթս յիշեցէր. ՌՂ (1182) թուիս
(Կառանեանց՝ էջ 34):

«... Հասան, որդի Վախիւանդայ,
որդւոյ մեծին Հասանայ, աւր Յայաթան
քերդոյ, Խաչենոյ, ևս ամուսին իմ Մամ-
քան, դասար Քաղայ թագաւորին՝, միա-
քանեցար մեծ ևս իշտկատար տարր ախտիս
Նեչատուոյ ևս... յանրման Նեչոդայ
քաղաւմ՝ կանեիք... նորուեցար... թվին
ՌՂ (1188)... միարմանքն բնկալան ևս ամ-
մանեցին մեզ Ս. սար սրատար, ազ ամն եկե-
ղեցիր. զսարգ քառիկն ինծ ևս զ. շարաթ
տրին Մամքանայ... (անդ. էջ 32—33):

Ինք Կը յիշուի նաեւ 1163 թուի արձա-
նագրութեան մը մէջ ի Հաւադաւի.

Թիւն ՈՅԲ. էր յիշեմնութեան Հասանա,
որդւ Վախաւանդա ևս ամուսնա Խարա Մամքանա,
եւս. ՌՂ-ն յիշեցորդի տ. Կրիգորոս, ևս Կեօրդ.

1. Իշտկատ. է. Հոս յիշքն Կի. յիշեմն ամն Քաղայ
Քաղաւմ. Եւս յիշեմնութեան.

եղբար Երզնի, եւ այլ մարտեր շինեցաք զհէհ-
ղեցիքս. . . (Կառաւնեանց՝ անդ, էջ 31):

4- Վանէ, հին Արանի, որ անգամ մը
միայն հը յիշատակուի հետեւեալ արձանագ-
րութեան մէջ.

Ի թուին ՌՒՏ 1183) յառաջնորդու-
թեան տեսան Ռաբադի նաքեղքաւի՝ եւ
Դաւիթ որդի Արանին. . . շինեցի գխարանս
եւ գեղեղճիս ի վերայ նանգատարանի
նաք խնց եւ բուեր Փուրթախանին: Արդ
ստաւեմ սուրբ եղբայրութիւնսդ, գաղու-
նացից շարսմ աւրն եւ պիտրակէն իմ
մաւրն Վանէի՝ դատեր կիւրիկէի խաղաւ-
րին եւ իմ՝ բուերն Փուրթախանայ երկու
շատատանը եւ իմ նաւն Արանին եւ յետոյ
ինձ եւ իմ՝ բուերն եւ մաւրն. յոյ խաղաւն
մեր խղճիս պարտականն է առաջի Աստուծոյ
(Կառաւնեանց՝ անդ, 37):

5. Բաւրիւնու, յիշումն անգամ մը Կի-
րակոսի մօտ (էջ 72) եւ այն արձանագրութեան
մէջ ի Սանահին, զոր յառաջ բերինք վերջ:

Իսկ Արան, որ հը յիշատակուէր Նահա-
արձանագրութեան մէջ մէջ (տես վերջ) եղում
մօտ անգամայն խաղաւորութեան:

6. Արան Բ. 1185—1192:

Արառ զեւ երկուստեանմանդ մանուկ եր-
երբ վախճանեցաւ հայրը (Կիր. 72): Կեբեւայ
Իւր Բաւրինա յորջ խնամակալութեան տակ

եղաւ ժտանալու չափով իշխանութեան.
 Հապիւ. 17 տարեկան հասակն խեղճութեան՝
 ուսումնարան կրեաւ իւր իրեն զգուստը Սարգսի
 քարեպաշտ իշխանի (1871) . զքոյր մեծա-
 մեծ իշխանաց՝ Զարթուրեմ եւ իւանէի՝ Նանա
 անուն . կեր 12) Բէկ հարմանել մանկահասակ
 թագաւորն խեղճութիւնը Զարթուրեանց առհին
 հետ առնոց իշխանութեան աւելնէն փոքրեւ
 չարտնիւ. եւ միւս հարմանել անոր երկու քոյրերու
 Սուգուրեան . եւ Սամբանի տաճարն խեղճ
 Արքեպիսկոպիտ եւ իւանէի ախարհ հետ աւելնէն ան-
 ճշտաւ տաճարն իշխանութիւն Սամեարեպի
 թագաւորութեան տպագրոյին համար . Սակոյն
 բոլոր տեղեկաւ խեղճութիւնը ի գերեւ . իրան թա-
 գաւորն տարածած մահաւոր . որ երկու տարի
 ետքը՝ 19-մեայ փոքրեւ իւրեւ .

Բարեկարգ թագաւորն Նանա իւր ամուս-
 նայն իշխանակն անմահացնելու համար իւր Ժախ-
 քով Զարեպեան տեղեկաց տեղեկութեւ փոքր ձգել
 տուաւ միակտուր միակամար կամարի մը՝ իւր
 18 կամ 21) մարդ թագաւորով . իր մեծեւ
 որտեղ կանգուն էր միայն . կամար ընէ մէկ կողմն
 կանգնուած իւր թաղ մը իւր պատուանդանին
 փոյն էր կրէ հետեւեւոր տրամադարութիւնը՝
 բացառաւ ապաւոր թագաւորն իւրեւ իւր
 զգածմանց .

[Նշան հիշատակի ընդունելիս իշխա-
 նաց յարգել 18 Բարդ . տաճարաց . եւ նստացի

1) Իշխանագրութեան աշխարհ . զոր յոռով բերելու
 Հայաստան . մեծ Զարեպեանը . իր տեղեկան անթիւն էր

[illegible]

Դանդաղեմ ունենալու առի՞նչ չիլա՞նք մ'այ
 Թ մ'համարածի՞ր, ա՛յ կանցնա՞ն է խորան մը եւ
 Ի՞նչ մը, Բնակել աքժանաքքո՛ւ Թի՛նս կը պայամը:

[illegible]

դասեր է: 1. աշխատանք կը կատարուի "Կամու.հ" կ'առանկոյ հա-
նդակա շաղկը ընդգրաւաւնեաց Գ. Կարք թղթաձեաց թղթաձե
թղթաձե ընդ Գ. Կարք թղթաձե հա. Կ. Կարք թղթաձե

գլխից նորա, զայս գոյի հետքս սփռնանաց անձին իմոյ... (Կոստանեանց, անգ, էջ 41—42)։

Է. Ալիշան, Հայագրատու, էջ 472, կը գրէ թէ Նանա Հագրատայ միտքանից համար տեղան մի հաստատեալ էր, այսինքն իբր ի յիշատակ հանգուցեից՝ սիրոյ եւ ոգորմութեան կերակուր։ Տն ի Հագրատ թաղումն են՝ ամուսինն՝ թագաւորն Բրաւ եւ անոր հայրն Սորիկէ, եւ իւր քանի մի քոյրերն։ շատ յորմար էր որ ինքն ալ անոնց ժով ունենար իր վերինն հանգիստն, եւ իրոյց ցոյց կու տան Հագրատայ դամբանատան մէջ տապանաքար մը, որ կը կրէ կարմ թաշց սրտուս ոչ տապանադիրս՝

Հանգիստ Սանայ։

Սանահի վանքի մէջ ալ կայ գաւթի յատակը, տապանաքար մը այսպիսի արձանադրութեամբ։

Աղնասորն պատրումուհի Սանէ¹, քոյր պատրումնացն Զարարէի եւ Սանէի (Հայագրատու, էջ 472, Ազգ. Հանգ. Բ. 389)։

Որն է Նանայի իսկանան տապանը, Է. Ալիշան գիտել կու տայ, որ «յառաջ քան քղատէրէն ընդ Այսասոյ՝ Նանա պատրումուհի էր, թաշց յետ պատկման հարկէ էր որ ոչ եւս պատրումուհի, այլ թագաւորի կոչուի։

(1) Նանան էր կոչուել զապաւն Նշէիս եւ։

7. Աղտարթման Ը ԱՊԶ:

Արա որովհետեւ Նանայէն շունեցաւ ժառանգ իշխանութեան, իւր Բարբինա քոյրը տեսնելով որ բնաջինջ կ'ըլլայ կիւրիկեան ցեղը՝ «անհարկն սգով վարաներ»,- բայց «ապա ասացին նա»՝ և կին մի որ ունի մանուկ մի սանգեաց յեղբորէն քոմմէ. ապա գոտարթացեալ կնոջն առնու զտղայն եւ անուցանէ եւ առնու տեաք զանուն նպա Աղտարթման. որ եղև ժառանգակալ Մաննաբերդին այր աստուապաշա եւ քահանայաւեր» (կէր. 7-1):

Ասկայն Նոր Բերդի Դաւթի՝ իշխանը, որ կիւրիկեան առհմէն առած էր իրեն կ'ըն՝ շուգելով որ Աղտարթմանը որպէս ազգորմնի որդի մաւանցէ Մաննաբերդը՝ նենգամաւթեամբ աւանտադուց զանիկա իւր դուտեր Տեա եւ իւրեւ խնամի մանելով շքացիր բանակով մը Մաննաբերդ տիրացաւ անոր, իւր ազգիկը եւ առաւ Աղտարթմանէն եւ Տեադուց զանիկա բերդէն: Բայց Աղտարթման Տաւադելով բաւականաչափ

«Ըրա այն Դաւթին և հասնարն գոր կը յիշէ վարդան, եւ [11], իրեն թագաւոր Նրանարայ, «Քնէլ քն եւ զմէ ի նորան և թուցնէ ոչ ոք, որոնք գաղթեալանութեամբ եկան բնակած են Նրանար, ընդ մէջ Քիլիկի եւ Դարան լիւանայ: Թագաւորեաց Դաւթի մանն, որ խնամացաւ ընդ որոյցին Չորսցեալաց, Նրանթ և արեւնագրութիւններն «Ալաւալ որդի Դաւթի, թան կիւրիկէի որոյցն: Եւր Նորբերդը որ իւր ծագումը ո'ր տան թագաւորանէն կը գաւ անի. ասիկա կը յիշուի 1201-1202 յիշանի որոնանգրութեանց մէջ 1-7 մաս: Աստանեանց՝ եւ 24, 77, 80 եւ

այս եւ իւր կողմը շահելով բերդի ընակիւնեւը, յանկարծակի յարձակեցաւ։ Պատիւի վրայ եւ «ըմբռնեալ զՅաւիթի հանգերձ ամենայն ընտառեալ» հանին արապս ի բերդէն, եւ ետուն ցրեցին Վաղարժման։ (ԱԽԲ. 73)։

Ժամանակ մը վերջը Վաղարժման իշխանու թիւնը թաղուց իւր Կիւրիկէ որդւոյն եւ ինքն կրօնաւորեցաւ։ «Ի վանքն որ կոչի Գեօտակիւր»։ Ախրակոս կը յուսէր։ «սա որ եհաւ յաւարտ ամբ, սորա ի եկրակեան ցուեցին սոք»։ (ԱԽԲ. 72)։ կրօնաւորելէն յառաջ թե եւք, չգիտեմք։

Վաղարժման ունեցաւ երկու որդի Կիւրիկէ եւ Բուխնանէկաւ։ Ղերջինս ինք զինքը կղերական կոչման տուաւ եւ Հաղբատի համանուն եպիսկոպոսին մահուանէն եւք «եկաց ի տեղի նորա Բաղճանէս որդի Վաղարժմանայ» ի Մաննարերդէ յապգէ Բաղբատունեացն՝ ամս երկու, որ ընէ եր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն չփոխման ժամանակին որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Վաղանից՝ կապմանցն Մաննարերդին։ (ԱԽԲ. 75)։

Տ. Կիւրիկէ Գ. 1232։

Ախրիկէ իւր հոր ձեռքէն իշխանութիւնը կ'առնուր Եղեպիտի ժամանակ մը (1232), երբ երկիւրն կը գտնուէր արեւելքէն սպառնացող արհաւիրքի առջեւ։ Խաթաւրական քանդող, Գեօրուհ հրոսակախուժներն մոտեցած էին Վաղանից

որդի Աստուծոյն, Երեմիմ որդի (Իսպաբոյի ևւն) որոնք մասնակցեցան Հուլազու խանին արշաւան, յին Բագդատի ամիրայեանին դէմ (1256 թ.)։ Ե գործին պաշարեց Հուլազու Նախրիբա (Խաբաթիսաց քաղաք)։ որ յետ երկամեայ խիստ պաշարման ինկաւ (1259) աւար Թընամեաց (Վարդան 150, Խաղաքիւ 40, Օրրեւ. 296)։ Թաղիւղին այս արշաւանքին հետք բերաւ ընտիր աւանդ մը՝ Ս. Բարդուղիմէոսի Եշխարհները, զոր մեռք անցուցան էր Նախրիբոյի մէջ. այս մասին կը գրէ Խաղաքիւ Էջ 41. 'Իսկ մէկ իշխանն Հայդ Թաղիւղին անուն յազգէն Բագրատունեաց ըմբռնեալ երեց մի Ասորի է. ի խիստ անեալ, եզիս զաջ սրբոյ տապելոյն Բարդուղիմէոսի. եւ տաքեալ մեծաւ տրախումբեամբ յաշխարհն իւրեանց յարեւելք եւ եղ ի վանս իւր։ Եւ յետոյ հարկեալ ի մեծ իշխանին Արտուսնեաց որ առ Խաղաւն անուն եւ Զմա. եւ տաքեալ Խաղաւն աւրն Հաղաթայ մեծ եւ հաշտեալս որորոյ ուխտին, եղ զտարս ալն Բարդուղիմէոսի տապելոյն ի սուրբ ախան Հաղաթա. եւ է անց ստույգագեւ։

Թաղիւղին կ'անհետանայ, այնուհետեւ պատմութեան մէջ. իր զաւակներն կը յիշուի յանուանէ միայն։

ԻԴ. Սարգիս։

Ինչպէս կ'երեւայ՝ Թաղիւղիկի մահամբ պիտիկեան հին փառքի վերջին կայծերն ալ կը

յափշեխն տակաւ տակաւ : Սարգիս իւր փառապանծ նախնեաց վերջին աղօտ ըսյն էր ներակայանայ : Ըսիկա փոխանակ նոր քաղաքիսն : Ներսի մատանգութիւնն ապահովիչաւ : ամբացնելու եւ նոյն իսկ ընդարձակելու : Կամաց կամաց կ'առարացնէր եղածն ալ : մոտ առ մոտ ի վաճառ հանելով : Ինչքեւ մամանակները փոխուած էին : Իր տնտեսն միակ յիշատակութիւնն ունիւր հեռեւեալ արձանագրութեան մը որ էր գանուի Հաղրատ (Թրսե՝ Description, p. 23. Կոստանեաց, էջ 93).

« Ի թուին Հայոց Ո՛ՒՄ (1240). Կամաւն Լուսուծու եւ Կրիզոր... մեծ յուսով ապաւինեցաւ ի սուրբ Նշանն եւ զիմ' յողերամին գեղն, որ զանծով գնեալ էր ի Թապիաթինի սրտեանցէն ի Սարգսէն, զԷզաւաւանոյ՝ որ կոչի Մախմուտ, որ ետաւ ի սուրբ նշանու... բնկալան... եւ սանձանեցին զամէն եկեղեցիս իմ' անուն արմատաբազել զմբխտաւ... եւ զսեղանն յիմ' անունն դնեն, որպէս գ'Սանույին... »

Ըսանդութեան մը համեմատ 'Բարսաւ գիւղացի Մեղիք Երստամի նախնիքն Զապած են Բազրատունի խազաւորալն սերնդից, այս է Արիփեան խազաւորների յետագաներից : Բարխուդարեան՝ Ըրցաթի 313) : Գրեաւորին է հիմնուած աւանդութեանս վրայ, որ իւր սկիզբն ունի 1600 էն : Գանել կապակցութիւն մը Եւս. զիւղիկեան շատաւիղներու Մեղիք Երստամի նախնեաց հետ :

Այսպէս Կիւրիկեան թագաւորութիւնը իւր գոյութեան 1511 ամէնը շրջանին մէջ կատարելով Արեւելքի համեալ գեր մը՝ կամաց կամաց տարադաժուեցաւ եւ կորսնցուց իւր հետքը պատմութեան մէջ:

Քննաստիչեաց անեաքի մը անդը պատմական կեանքին վրայ կ'աւելն մեզի դանդաճ խորհրդածութիւններ:

Անշատ երբ Քաղաքաւանեան պետական կազմէն եւ որ ուստի ձգտելով բացարձակ անկախութեան՝ նման իւր քոյր թագաւորութիւններու, ոչ միայն տկարացուց կեեղրոնական պետութեան ոյժը եւ եղաւ պատճառ անոր արագ անկման, այլ եւ ինչնին իւր անձուկ սահմաններուն մէջ պաշտրուած հզորագոյն եւ ինչնամի ազգերէ՝ եղաւ նշուակ անոնց աշխարհակալ ձգտութիւնու: Այս յատկապէս Անիի թագաւորութեան կործանումէն ետքը: Ապստան իրենց սակաւածեռն ուժին՝ որ մը յառաջ կամ ետքը իրենք ալ զոհ պիտի ելլէին հզորագոյնին: Գաւթի Անհային Կիւրիկեան թագաւորութեան այս կարողացոյնը գէշը, որչափ ալ աշխատեցաւ ամբողջել իւր իշխանութիւնը եւ Անիի թագաւորութեան բնկարներով ընդարձակել իւր սահմանները, բայց իւր բախառնոյթի աշխարհակալութեանց յաջողութիւն եւ ձախդրութիւն հաւասարապէս բաժին ինկան: Ընկը կրնար ըսել թէ անիի բախառնոր պիտի ըլլար Կիւրիկեան տունը եթէ այս խիղախ թագաւորն հետեւած ըլլար անիի շախառն եւ

խաղաղութեան քաղաքականութեան մը: Իր լու-
ջորդներու փորձը այս նկատմամբ չպատկուեցաւ:
Հաւաքոյն արդեամբք:

Իրջնոյի կուկաւեան մանր իշխանութիւնը
հանդուրժող քաղաքականութեան մը հետեւե-
լով չէին կարկառան իրարու: հաշտութեան
մեռք եւ կողմոժ գինեկցութիւն մը հասարա-
կաց թընամուշն չեմ: որ կը սպասեալ Դարս-
կասաւեկն, չէին կրեալ զուարթ նախը ապա-
գաբն եւ իրենց գոյութիւնն ապահովութեան
ղգալ: Բաշք մամանակն շահեկան յրիտանեալ
դրացի մանր ազգութեանց իրարու հետ այս սերտ
միութեան անհրաժեշտ պետքը: Անոնք յով յով
ապրեցան անհաշտ՝ անգուպար կուտի մը իր-
րու: հետ Թեկն մէկ կամ միւս կողմը անեցաւ
յաջողութիւն միւսին վրայ: Եւ յոյ իրական ար-
դիւնքն եղաւ: յաջիմեղով հանգերն յաջիմեղ,
անգուպար տկարանալ: Այսպէս ուժաւորու եւ
յրիտանեալ Արեւելք, երբ թաթարական ժիրա-
ղովը երեւցաւ Ի. Գ. դարու առաջին քառորդին
իրենց սահմաններուն վրայ (1214), ոչ միայն
կիւրքիկեանց Մանսուրի զարիսպեկաւ առջեւ
եւ Զարաթեանց հին կիւրքիկեան սահմաններու
վրայ չերջան ընկրկեյ գանակ, ալ եւ հզորա-
գոյն Քրաստանը տկար զգաց ինք զինքը եւ
նահանգեալ: Թողով հին քաղաք-կրթութիւնը
աւար թաթար հրասպախութիւնը: Այսպէս
տանախի եղան յոյր մանր իշխանութիւնները,
որոնք ինքնուրեն ազիկամի կը ծանցուէին, եւ
չընչացան. անոնց թուին մէջ նստել կիւրքիկեանց:

Հիւսիսային Հայաստանի մէջ կատարեց
սակա՞ն այս փոքրիկ թագաւորութիւնը յաջող-
գե՞ր մը երկրին քաղաքակրթական գարգացման
համար եւ ունեցաւ բարեբաւը ազդեցութիւն
ժողովրդեան յարարութեան նկատմամբ:

ԺԻ. Կարուն՝ Կիւրիկեան թագաւորու-
թեան այս ոսկեդարուն, նկատուեցաւ վերին
Հայաստան գիւտութեան կենդրոն, ուր Հաղբա-
սանահին եւ Քորայր մենաստանները ծաղկե-
ցան: Ասվէ՛. Սարկուազ, Աւարդան Հաղբասացի,
Դաւիթ Քորայրեցի, Գրիգոր Տուտորգի, Գրի-
գոր Արատու որդի եղան լուսագոյն ներկայացու-
ցիւնները այս շրջանի հոյ գրականութեան. հոն
կը գիմէին Հայաստանի սլէ եւ սլէ կողմերէ,
հեռեւեկու առ թաւ հմուտ ուսուցիչներու գի-
տութեանց: Դաւիթ թագաւորազունը՝
լքած արքունեաց շուսլ շրջապատը, նոյն մենաս-
տաններու մէջ կը ծգնէին հագեւոր կեանք մը:

Կիւրիկեան տանը խմբ տարաւ ու միայն
խորոխանն նպաստել գիտութեանց՝ քաջաշերե-
լով փաստակաւոր հեղինակները, այլ եւ գու-
մարեց եկեղեցական բարեկարգութեանց համար
ժողովներ, նորոգեց հին մենաստանները, կու-
սուլս նոր եկեղեցիներ, եւ աժակց գանձեք առաւ
նուիրատուութիւններով: Ստեղծեց անդորր շրջ-
քան մը՝ գիտութեան պայծառութեան համար:

Բայց ուրիշ որ երկար տեւողութիւն չու-
նեցաւ անգործութեան այս շրջանը:

ԿԵՆՍԹԻ ՄԷՋ ՀԵՐԵՉԻԻ ԹՅՅԵԱՌՈՐՆԵՐ
ԿԻՈՐԻԿՆԵՆ ՅՆԷՆ

Կուսիքն Անհոնի վրայ խանչու. առեւ
„նիշեցիւնք իմէ Կուսի նիւրիկեանց թագաւորական
քեզը սոյն երկրին վրայ առհմանափական շննաց,
այլ ճիւղաւորուեցաւ զէպի Կաթեթի: Մեր խոստ-
ման համեմատ այժմ հետամուտ պիտի ըլլանք
այս ճիւղին պատմութեան:

Ակորունքով վրական ճանչցուած գաւառի
մը մէջ հայ հարստութեան մը հռչակումը գուցէ
շարժանք առնէ. այս պատճառաւ անցրաքառ-
նանք այս առթիւ նաեւ առհարցին՝ Կաթեթ
վրական էր իմէ հայկական: Այսքի առջեւ ունե-
նալով պատմական թոյլը առեւտրեիրք. իրական-
նութեան աւելի համաձայն կը համարէք այն
կարծիքը, որ ընականութեան մեծամասնութեան
տեսակետէ երկիրը հայկական կը յայտարարէ.
իսկ իշխանութիւնը թաղարձակապէս մէկ կամ
միւս ազգին մեծաշնորհը հռչակելու չի յանդ-
գներ: Գաւն զի ազգի բները թաղաքացուած պայ-
ծատութիւնը չունին այս մասին: Բոլորէ առանց
վարանելու անպայման կը հաստատէ. “Գէորդ է,
ինչպէս որ ես կը կարծեմ եւ խորապէս համո-

զուած եմ: հաստատել թէ կախեթ ի սկզբան
ու եղի հայկական էր լրան գրական: (Monographie
des monn. arm., էջ 33): Եւ թէ: հեղինակութիւն
մը բաւե էր իրան յառաջ: «Այստեանը միշտ
գրական եղան չէ: (Ս. Մարթէն, ի վախճան
շերտածութիւն: XXIX): Բնականաբար վրա:
գիւնելը կախեթի մէջ Հայերու գոյութիւնն աւ-
զամ կ'ուրանան, սակայն ի դուրս: Հայ մա-
տենագիրներու ճեշտդ վկայութիւնը գրական
միջոցաբար տիրապետութեան յառաջ հայկա-
կան կը ներկայացնէ պուրաքը, եւ անոր մաս
կազմող կախեթը Ախլաթայով (Տեմա. հին հայ
կայսրէ՝ Նշխանաց գրու): Տեղիները հաւա-
քած է Ս. Մարթէն. Mémoires historiques et
géographiques sur l'Arménie I. 74—86):
Հակասակ կարծեաց կողմնակիցներն եւ ոչ իսկ
գրական պատմագրութեան փաստեր կրնան
սղծութեան տանել ի նպաստ իրենց կարծեաց:
Մանաւանդ երբ վախճան եւ վախճանը կը
պատմեն, որ Հերեթի՝ (կախեթի մէկ մասին)
Վարներսեհ իշխանի մամանակ երկիրն իւր Յար
ձեւը թողարց եւ գրական ձեւն ընդունեցաւ:
Երբ՝ եթէ թիւ մը կը ճանչնանք իրկու աղ-

« Կախեթի թագաւորութիւնը կը յաջկանայ Կրեթ
Իշխանութիւններն Կախեթի Հերեթի եւ Կախեթի: առ-
ջինը կազմաւոր Կարէ եւ Կախեթի գեղերն: Երկրորդը
Կախեթի հարաւայինը Կարէի երկու կողմերէն: Երկու-
նու թեան, միմեւնեայով անապատներու մէկ մասը միմեւ-
նեայով զետարները: Երկրորդը Վախճանի եւ Կախեթի կողմը:
Կախեթն միմեւն: Կախեթն: Կարներսեհ: Հերեթի գերիշխ-
նութեան մամանակ: Երբ Կախեթի Կարէի մամանակ, որ
Կարէիը հայ գաւառնութիւնը թողարց: »

գերում իրարում հանդէպ ունեցած հակակրօ-
թիւնը չենք կրնար հաւատալ որ վերացի իշխան-
ներ գաւթերով կապուած ըլլած հայ ժեպն, հա-
կաւորութիւն կ'ըլլար այս, ասով փրական բռնա-
կէն ալ կը ձայնակցին պախեթի գանձ բնակչու-
թեան հայազգի ըլլալուն (հմմտ. Brussel, Mo-
nographie 34): Գաւթի իշխանութեան անոր-
ալ մեծաւ մասամբ շարքերու ձեռք ըլլալն ուրա-
մալ կարեւոր չէ, երբ նկատենք հայ պատմութեան
մէջ ի հետոյ յիշուած Գոգարացի բղձաշիր,
հետագայ իշխաններու հայ անունները վերացի-
ներու ալ կոչման երկիրներու դէմ դարուցի
դարս մղած կռիւները — փաստեր, որոնք առանց
արտաքինացու մամանակ մամանակ վրակն ախրա-
պետութեան մը հետքեր որսութիւնը՝ հաւանա-
կանութեան սահմանէն անդին կ'անցընեն եւեւ
ժեշ. դարեն յետաջ տեղիչն վրայ գոյութիւն
ունեցող հայ իշխանութեան մը եմփազրու-
թիւնը: Իսկ ժեշ դարէն ետք միշտ յԲ. դար
չաւս տարակաւսի տեղի չի Թար աղիւս, որ պա-
խեթի վրայ իշխողներն են շաշիր, եւ այն՝ Վաթի
պիւրկեան զեպն: Պատմագիրներու հակադիր
տեղեկութիւնները ամփոփելով կը տեսնուի թէ
պախեթի մէջ 1039—1105 տիրող հայ Վաթի
պիւրկեան հարստութիւն մը կը կազմուի շորս
հայազգի թագաւորներով: Եւեւր յաջորդներն են
Վաթութի յիշած թէ թագաւորներու 1787—
1133), որոնց ազգութիւնը խնդրական է:

Պախեթի պիւրկեան հարստութիւնը կը
հիմնուի Գապիկով (1133—1158), որ վրաց

պատմագրքին մաս Վասյ ևեւոյ տառնդուած է։
 Ըստ որդի էր Վասիքի Էնհոյնի եւ Կախեթի
 Եսախեթին հարստութեան վերջին թագաւոր Կիւ-
 յիկէ Վի [111] — [113] Դասեր՝ Զարակցիկի
 (տես վերջը, էջ 41)։ Ըստ խնամութիւնն ուր.
 ևանագրած է Աւարդան [էջ 101]։ Վասիքի
 խնամագրու. ընդ տրտային Զարոյգեաւոյ, Էստ-
 Զարոյգեաւը Կախեթին է, ինչպէս կը հետեւի
 Ժուանչէրն (էջ 112), որմ կ'իմանանք ետեւ աշտ
 խնամութեան ծնունդը՝ Վասկայ աւանդը։ Եւս-
 զաս ոյն Կախեթոյ՝ Վասիկի. որչին Զարոյց ւար-
 յայիւն. Վասիկի. զոր իւր մէն հայրը Կվերիկէ
 որդեգրած էր. աւար մահէն ետք զաս կը բար-
 ձրանայ։ Իւր կեանքին ծանօթ են պրիթէ միայն
 պատեւագրները։ Աւարդանի համեմատ Գրաւան
 տիրան զոր զին բնդ Վասկայ թագաւորին
 Զարոյգեաւոյ, զրայ հետ բարեկամական յա-
 բարեբութեան մէջ էր ի սկզբան. աւանց Բա-
 զարաւորն կ'աջակցի Զիթիսի պաշարման ժամա-
 նակ ըստ Կիթիք Էստիփանեցոյ (էջ 51), որ
 աշտ առնիւ բաւ իւր սափորութեան վերաւին
 տխու մը կը գործը հար աւանդը Եւանակեղ-
 Էտիփանեղէն. Գրաւանակ Էստիփանի. Քաղաքաւ
 թագաւոր զրայ Էտա ԶԶիթիս ի Ժուփայ սգնա-
 կանութեամբ Վասկայ թագաւորին Կախեթոյ
 որչոյն Էտիփանեղէն թագաւորին. Քաղք իսկոյն
 կը գտնենք զինքը կու ի մէջ Բաղաքաւոր հետ
 Կիթիք, եւ Վասիքիէ իւրան վրայ. Եւեւ. Զիթիսի
 գրաւ. մէն հայրը Վասիկի վերաւին կը բարե-
 կամանայ, աւանդ ըստով կը հետանայ տնկ.

Բնու. խնդրուք տալով Ախարիտ Բաղուշի. որ
 պատի յաշած էր խաղաւորէն. Գագիկ կը
 փախճանի 1058 թ. ե. կը յաջորդէ որդին Բա-
 խարթան 1058—1084. Գագիկի մամանակ
 արդէն Բագարատ տիրած էր Հերեմի. յաջոր-
 դին արով յաջորդին հաստատեց իշխանու. խնդր.
 Կախան երկայնատե. շեղաւ. Ախարթան հուդ-
 ըիլ Բէկի ընդատաջ եղաւ. ընդգրկեց իւրամու-
 խնդր. եւ ի փոխարէն ետ տալու. Հերեմի ե.
 Կախան. Գագիկի թագաւորին պնեկ ընդդէմ
 Ախարիտի եւ Կարակնոսաց. Երբ Գագիկ Բաղ-
 ատան յովն փերագարմու եւ փերին ամրոցը
 պարպեց. Ախարթան պնաց Բաղատինն որ անոր
 իշխանութիւնն ամրապնդեց եւ թրփաւել տուաւ
 զինքը. Կեռաւ 1084 թ. եւ գահը թողուց իւր
 որդւոյն Կերիկի Գ. ի 1084—1102. որ քաջ
 եւ գործունեաց թագաւոր մ'էր եւ ճշմարիտ
 քրիստոնեայ մը. Վերջին թագաւորն է Ախար-
 թան ըստ Վրաց. որդի. ըստ հայ Ջուանշերի
 Կղրոր. պոյի Կերիկի. որ անբարոյական մեղկ
 մէկն էր եւ անարժան գահի. իւր բարբը պատ-
 ճառ եղաւ որ Յարի իշխեցէ ետք (1102—
 1105) Հերեմի եւ Կախանի պետերը միտան.
 բռնեն զինքը եւ յանձնեն Դաւիթ Վերանորո-
 զողի. որ ամրոցը Հերեմին աւ Կախանի ետաւ.
 Քնց. Ասով փերը կը գտնէ Կախանի Կերիկի
 հարստութիւնը. Այստ համարուաւ անարկը կը
 բաւէ. Ժամրամանութեանց համար կարելի է
 գիտիլ Broquetի ընդարձակ պատմութեան:

ԿՅՐԻՅԷ ԿԻՒՐԸՊԸՂԸՏԻ ԿՐԸՄԸ

Կիւրիկեան իմացաւորներու պատմութեան մէջ Կուրպէն Ը. թագաւորի վրայ խանդու ժաւանակ յիշեցմբ՝ Կորիկէ, անուն կրող հայաւորի գրամ մը, որ տիպով ա ընթերցուածով անեման է մը միւս ազգային գրամներուն յիշելու համար սոյն գրամին երեք¹ սրինակ ծաւալ է. մին կը գտնուի Պետերբուրգի թանգարանին մէջ, զոր Բրուէ իւր առջեւ տնեցած ուսումնասիրած եւ հրատարակած է (տես Monographie, էջ 32 եւ ախտակ 1, մը քով ձեւ 1 եւ 2). երկրորդը Էջմիածին՝ Նախրուան Լաւրյեանէ, որ զայն Ժաւաղ գաւառի մէջ գտած է (հմտ. Գաւառորութիւն Պարմեիան գրամնց, էջ 6) եւ երրորդ մը մը Լաւրյեան ծոյի մէջ, Էջմիածինը՝ ըստ Լաւրյեանի՝ արծաթ է, միւս երկուքը սպիւն։ Գրամին յառաջակողմը կը տեսնուի Բրիտանի հանդիպահայեաց կիսանդրին՝ ալ ձեռքով գիրք մը լուծած երեսին երկու կողմերը՝ Ե|ԻՍԻ|Ս — Բ(ԲԵՍԵ)Ս

¹ Գրաւոր իմ է կան սրինակներ նաեւ. Էջմիածին ԻԻԻ. թարեան Լաւրյեանին մէջ.

մնացորդները, իսկ յետաւերջմբ դրոշմուած են հայերէն բառեր կամ անուններ:

Դրամքս նկատուամբ երկու կարեւոր խընդիւր կը ներկայանայ մեր առջեւ. 1. ընթերցուածը է: 2. դրամն կոխող իմպատարը կամ իշխանը: Երկու խնդիրներուս մասին ալ շին պահսիր թեր ու գէտ կարծիքներ: Բրտէ: որ առաջին անգամ աշխատած է գերլուծել, կը կարգայ. — ՏՐ ՈՒՆԷ ԿՈՐԷԿԷ ԿՈՐԷ. Ա. . . :

Նկ. 1-2

Լանցլուս (Numismatique de l'Arménie. էջ 28) անշուշտ իրեն աւելի լաւ ծանոթ Ենթոյրի իշխաններու դրամներէն առաջնորդուած կը փորձէ առեղծուի՝ ՏՐ ՈՒՆԷ ԿՈՐԷԿԷ ԿՈՐԷ. Ա. . . : Եւ այս ձեւ ահաւ նման թիւն կը կոչէ սա յուեական ընթերցումին հետ. KYPRIE BOHΘEI TΩ ΔΟΥΛΩ COV TANKPIΔI (Տէր ոգնեա ծառայի քո ջանքը ախ): Լանցլուս կը յիշէ նաեւ Ս. Երիշանի եւ Գ. Երզնգազանի փորձերը: Ըստ Ս. Երիշանի կարգաբաշտ է. ՏՐ ՈՒՆԷ ԿՈՐԷԿԷ Եւ ԿՈՐԷ ԲԵՂԷ-ԲԵՂ: Իսկ ըստ Գ. Երզնգազանի՝

ՏՐ ՈՂՆԻ ԿՈՐԵԿՐ ԵՒ

ԿՈՂԸԿՑԻՆ, ՆՈՐԸ

Աւելցնանք եւս անդրադառնալով դրամին կ'ընդ-
գրկէ Բրտակի ընթերցումները: Եւ իրապէս հարկ
է ըսել, որ Բրտակ ամենէն աւելի մերձե-
ցած է հարադատ ընթերցումին, մինչդեռ
Աւնգլոս II. Ալիշան եւ Գ. Այվազովսկի
աւելի ըստ կամի բառ կը ներածեն, քան
ստարակայապէս գրումը կը կարգան: Ստեռ-
ուանց II. Ալիշանի եւ Այվազովսկիի անուամբ
մէջ բերուած են ընդհարումներ կը հակառակին
հայ գրամներու վերնադրուածներու եւ յուշար-
ձանային նկարագիր ունին: Բրտակ անշուշտ
գահացուցիչ կերպով ի սպաս չուծած պիտի
ըլլար (Տմբա. էջ 33) եթէ իւր գրամին գրերը
ունենային այն մարբութիւնը ու որոշութիւնը
զոր կը ներկայացնէ մերը: Կու տանք հա-
մեր գրամին նմանափոխը (ձեռ. 3 — 4). այստեղ
ստանց ասրականի տեփարով աշխն անգամ
կրնայ կարգալ:

+ ՏԲ ՈՒԳ)
 ՆԷ ԿՈՐԻ(Կ)
 ԷԻ ԿՈՐԸ՝ Բ,
 ՊԸՂԸ,
 ՏԻՆ:

Եւ յորմերն ՏԸԲ ՈՒՆԷ ԿՈՐԻԿԷԻ ԿՈՐԸՊԸՂ-
 ԴԸՏԻՆ:

Ընալին հարցն ուրեմն այս կերպով կը
 գտնէ իւր լուծումը. Կանք եղկրորդին՝ գրամը
 կտեսչ թմադատորին:

“Կորիկէ, անունը մասնացողք մըն է որդէն,
 թէ մերձաւորացեալ ուր փնտռելու ենք անոր
 փեսայեալը. անշուշտ Կորիկէիան տիրապետու-
 թեան սահմանին մէջ: Լսոյն անեցած է երեք
 (ըստ այդոյ՝ չորս) Կորիկէ կամ՝ Կորիկէ անուն
 թմադատորներ ժ. — ԺԲ. դարերուն: Լսեցաւ
 ասանցմէ փերջներին (Դ. ըստ մեզ Գ.) կ’ընծայի
 զբաժն: Եւ կը գրէ “Կորիկէ Ը.ին, Բ.ին եւ
 Դ.ին անկարելի է որ պատկանի, որովհետեւ
 Կորիկէ Ը. (Դուրզէն) կը թմադատուի ԾՏՁ —
 ԾՏԳ. Կորիկէ Բ. եւ Դ. կ’ապրէին ԺԸ. դարուն
 սկիզբն ու փերջը, իսկ Կորիկէ անուն կրող գրամն
 ԺԿ. դարէն գտնաւ ուրիշ մասանուն մը չի կրնար
 կոխած ըլլալ, որովհետեւ տիպով եւ ընթեր-
 զումով նմանութիւն մ’է Ընտիրդի խաչա-
 կեր իշխանին՝ Քանգրէտի կոխած գրամներուն

Կորիկէ անունը կրող գրամը ուրիշ Քկուն
 չի կրնար ըլլալ, բայց եթէ Կորիկէ Դ.ի որ Հոր-
 Ըղբայրի փերջներ իշխանն էր, Հուստտիք.

ներ առանց ապացոյցի, կամ ապացոյցներ՝ ար-
քան խախուռ որքան ընթերցուածք:

Այն կարծիքը որուն զէմ կը մտքում
լանցրուա՝ կը պատկանի մեծաւուս գիտեական
Բրուսէի, որուն այս կէտիս մէջ կը շարեակցի
լայլայեան: Բրուսէ՝ Արիսթիկէ Ա. (ըստ մեզ Գուր-
գէն) կը համարի խնդրոյ յիշի գրամփն տէրք:
Մէկ կողմանէ գրամփն ձեւը կը շխեցնէ Խա-
մարի հոգի Գիւրգիթի եւ նոյն իշխանուհի: Նոյն սրգ-
ւոյն Գիւրգիթի գրամփներ, միւս կողմանէ Արի-
սթիկէ Ա. կը այս հարստութեան իշխաններու
մէջէն ամենէն դուռնորդ: Ասորց նշով հանդերձ
Բրուսէի այս գիտեակմիւնները, մեք աւելի
ճանրակշիւթիւն կու տանք գրամփ վրայ գրու-
ման Կորնուպուլուս տիտղոսին, քան որ կ'ընէ
Բրուսէ: Ահապեաներ որմք թէ պատմագիտ-
ներու քով, թէ եկեղեցական եւ աշխարհական
արձանագրութիւններու մէջ թողաւ տիտ-
ղոսով կը յորջոյցուին, կընային միմէ թոյլ
տալ որ իրենց վիճապահական տարաբար-
պեական գրամփներն գրույ տանք Կորնուպու-
լուսի տիտղոսին եւս աստանային: Գինը կարծէք:
Միւս կողմանէ Կորիկիլ, տեսնը Լուիս թագա-
ւորներու առանձնայատուկ չէ, զայն ետեւ Զաւրդ
մէջ կը գտնենք¹, որուն իշխաններուն կը պատ-
կանի ետեւ Կորնուպուլուս տիտղոսը: Ս եւ է
պատճառ մը շտանիք Զաւրդ իշխանի մը չգերա-

1 Եւրոպէս Երեսօրէն, 1181, 1, 270-271: Կը շխտի
Գուրգէն ու Գարիկէ սրգի Բրուսէի թէ Զաւրդ տիտղո-
սի, Կորգիթի Խաւարդ: Հարն Գեորգի 1812:

գրեցու գրամա, քանի որ հոն իշխաններն այս
աշտանութիւնը կը վայելէին¹։ Մինչդեռ շատ
աւարտինակ երեսփո պիտի ըլլար, եթէ չտոյժի
կիւրիկեան Քաղաքաւանի տունը ունենար իշխա-
նութիւն մը, որմէ դուրս էին Անդր Քաղաքաւա-
նիք եւ սրունք հպատակ էր անիկա։

Ինչ որ շրջանին կ'իյնայ գրամա, կը գտնա-
րինք պատասխանել։ Այլ հայ եւ ալ վրացի պա-
մագիրները անին այս մասին յիշատակութիւն։
Դասեցով հայերէն նշանագիրներու նկարա-
գրէն, ըստ հնագրութեան, գրամա պիտի վերա-
բերի Ժ.—ԺԱ. դարու։ Այս միջին մարտպնանն
եւ բոլորպիտը խառն երեսուն կու գան։ Արիւնակի
համար «Ա», «Զ» շատ նման են ԳԳԹին կողմ-
ովն գրուած յիշատակարանի գրերուն (հմեւ
Տաշեան² Լկմարկ մը հայ հնագրութեան վրայ,
էջ 68)։ այստեղ հեռաբոլորական է նաեւ Կու-
րասպարաստ ան.ը, որ նաեւ ԳԳԹի Անշատակ-
րանին մէջ կը տեսնուի («Թատի կարապա-
ղաթ»)։ Ընդել բառին ողնէ ուղղագրութիւնը
անշուշտ աշխարհիկ արտասանարին ապիտու-
թեանն է, եւ չի կրնար հնութեան դէմ վկայ
նկատուիլ։

¹ J. De Morgan. *Monuments de l'Empire Arménien*
Paris 1828, 67-140.

